

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

સમાનો મત્ત્વ : ૧ (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રણા : ૧ (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ८

मे : २०१५

अंक : १०

धीरु परीष
प्रमुष

परामर्शनसमिति
रतिलाव बीरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મુદ્રણવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફિલ્મ્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૬

પરબ ૧૫૬ ૨૦૧૬

સંકલન

પ્રમુખપદેથી :	સાહિત્ય અને પ્રતીકવાદ, ધીરુ પરીખ 6
કવિતા :	ચાર ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 10, સળગતી કાણો, ભાવેશ ભટ્ટ 12, લ્યો, વરસ પૂરું થયું, નીતિન વડગામા 12, ઓરડો, રમણીક સોમેશ્વર 13
વાર્તા :	ગામડિયા, જિતેન્દ્ર પટેલ 14, દાદા ઊઠો ને, અર્જુનસિંહ કે. રાઉલજી 20
નિબંધ :	મારી પહેલી વહાલયાત્રા..., નીલમ દોશી 25
ભારતીય સાહિત્ય :	મારું નિર્વાસન, તેનજિન ત્સુદુએ; અનુવાદ : રાજેશ પંડ્યા 35
વિદેશી સાહિત્ય :	ટેબલ એટલે ટેબલ; એટલે...?!, પીટર બિસ્કેલ; અનુ. રમણ સોની 41
આસ્વાદ :	તીવ્ર વ્યથાની કવિતા - 'હવે કોઈને', યોગેન્દ્ર વ્યાસ, 46
અભ્યાસ :	પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં નિર્ધારિત દૃશ્યશ્રેણીઓ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 49, ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્ય-તપાસ : 2 - ગાંધીયુગ, ચિનુ મોદી 54, પત્રકારવિશ્વની અનેરી ઘટના : કીર્તિ ખત્રીના નવ સંચય, રજનીકાંત સોની 57
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :	એક સ્તોત્રગાનની જેમ : દોસ્તોયેવ્સ્કીના જીવન પર આધારિત મલયાલમ નવલકથા, બાબુ દાવલપુરા 62, અભિનય અમૃત શતાબ્દી, વિનોદ જે. જાડા 72, 'અલખના અસવાર'ની રચનાઓ, સંધ્યા ભટ્ટ 75
અહેવાલ :	નવોન્મેષશાલીન પર્વ : તેજસ્વી શબ્દ એવમ્ કલા - અસ્મિતાપર્વ-૧૮, અજય પાઠક, 78
આવરણચિત્ર :	પીયૂષ ઠક્કર 81
સંદર્ભનોંધ	
આપણી વાત :	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 83
પત્રસેતુ :	જ્ઞાનસત્ર અને તેનો અહેવાલ 88
પરબ, 16770 મે, 2015 આ અંકનો લેખકો :	૯૦

ધીરુ પરીખ

કોઈ પણ વિચાર, ભાવોર્મિ જ્યારે કોઈ અન્ય રૂપાભિવ્યક્તિનો આશ્રય લે છે ત્યારે તે મૂળ વિચાર-ભાવોર્મિનું પ્રતીક બની જાય છે. આ પ્રતીક કોઈ ઉપમા કે રૂપક કે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર નથી, પણ સ્વયં કવિની અભિવ્યક્તિનું અળગું અને આગવું રૂપ છે. આથી પ્રતીક અલંકારથી જુદી જ અભિવ્યક્તિની રમણા છે.

આ પ્રતીક શબ્દ આપણે ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દ-Symbol (સિમ્બોલ)-ના ગુજરાતી પર્યાય તરીકે પ્રયોજાય છે. મૂળ તો આ વિધા ફ્રાન્સમાંથી આવી છે. કોઈ નક્કર અર્થદર્શક શબ્દને સ્થાને તેનું સૂચન કરતો અન્ય શબ્દ કે શબ્દગુચ્છ વપરાય છે ત્યારે તેને પ્રતીક કહેવામાં આવે છે. ફ્રાન્સમાં આ પ્રતીકવાદના પ્રારંભકો વર્લેન (Verlaine), માલાર્મે (Mallarme), રિમ્બો (Rimbaud) આદિને ગણવામાં આવે છે. પ્રતીકનો સર્જક કંઈક અસ્પષ્ટ, ચિત્ર-વિચિત્ર અર્થચ્છાયા ઊભી કરવા માગતો હોય છે. આ પ્રતીકનો ઉપયોગ મૂળ તો કોઈ ભાવ-સ્પંદનની સૂરાવલી દ્વારા સંગીતના ક્ષેત્રમાં કરાયો હતો તો ગ્રાફિક્સ આદિ ચિત્રકલામાં પણ તે ઉપયોગમાં લેવાયો.

વર્લેને ૧૮૭૪માં લખેલ 'Art Poetique' (કાવ્યકળા)માં આ પ્રતીક સંજ્ઞાને સંગીત અને કાવ્યકળાના સંદર્ભમાં સુપેરે ચર્ચી છે. એ પૂર્વે ઈ. ૧૮૭૩માં વોલ્ટર પેટરે (Walter Pater) પોતાનો એક નિબંધ પ્રકટ કર્યો તેમાં તેણે આ પ્રતીકની ઉપયોગિતા સાહિત્યમાં સંગીતના ક્ષેત્રમાંથી આવી છે તેમ જણાવ્યું છે. તે 'કલા ખાતર કલા'નો હિમાયતી હતો. તેણે ૧૮૭૩માં 'Studies in the history of the Renaissance' નામક લખેલા પુસ્તકમાં આ ચર્ચા કરી છે. પણ પછી આ પ્રતીકવાદનો સાહિત્યમાં પ્રવેશ થયો. માલાર્મેના શિષ્ય હેન્નિ દે રેગ્નિઅર (Henri de Regnier)ના મતે નક્કર વાસ્તવિક ચીજ સાથે અમૂર્તની સરખામણી કરવાથી આ પ્રતીકાયોજન સફળ બને છે. પરંતુ આ પ્રતીકનો અર્થ પામવાની જવાબદારી સુજ્ઞ વાચક પર છોડી દેવાઈ છે. આમ, પ્રતીકમાં એક પ્રકારની અસ્પષ્ટતા પણ સર્જક મૂકતો હોય છે.

માલાર્મે તો ચર્ચામાં આગળ વધતાં જણાવે છે કે કવિ જો કોઈ પુષ્પને એક આદર્શ પુષ્પ તરીકે દર્શાવવા માગતો હોય તો તેણે આ પ્રતીકનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે જેથી કોઈ કરેણ, ચંપો, જાસૂદનું ચિત્રણ નહીં પણ કોઈ પોતાના ભાવને-વિચારને જે અનુરૂપ થતું હોય તેવું આદર્શ કહેતાં અવાસ્તવિક પુષ્પ તે પ્રતીક દ્વારા રજૂ કરાય.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ પ્રતીક, પ્રતીકાત્મક, પ્રતીકવાદ વગેરેની વિચારણા અને વિનિયોગ સૌપ્રથમ ફ્રાન્સમાં થયેલ. ફ્રાન્સના માનસશાસ્ત્રી જેક્સ લેકાન (Jacques Lacan) ભાષાનો વસ્તુલક્ષી ક્રમ જે માનવીય વિષયવસ્તુ કે વિચારને અનુલક્ષતો હોય

તેને સમાવવો તે આ પ્રતીકાત્મકતાનો અર્થ છે. આ વિચારને ત્યાંના સાહિત્યિક સિદ્ધાંતકાર જુલિઆ ક્રિસ્ટેવા (Julia Kristeva)એ પણ સ્વીકાર્યો અને પ્રસાર્યો. ઈ. સ. ૧૩૮૦ની આસપાસ જ્યારે આ પ્રતીક કે પ્રતીકવાદની વિચારણા અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી ત્યારે પણ લેંગ્લેન્ડ (Langland)ની કાવ્યરચના ‘Piers Plowman’માં એક સ્વપ્નસેવી કાવ્યનાયક જે ટાવરને જુએ છે ને તેની ઊંચાઈ વગેરેની વાત કરે છે તે ટાવર કોઈ મહાન ‘સત્ય’ (Truth)નું નિરૂપણ છે. જોકે અહીં આ ટાવરની વાત પ્રતીકાત્મક બનતી નથી. પણ એ જ ટાવરની કલ્પના રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ (Robert Browning)ની ઈ. ૧૮૫૫માં રચાયેલી કાવ્યકૃતિમાં આમ આવે છે ત્યારે તે પ્રતીકાત્મક બની રહે છે :

‘Child Roland to the Dark Tower Came’

(બાળક રોલેન્ડ એક ઘેરા ટાવર પાસે પહોંચ્યો)

અહીં આ ડાર્ક ટાવર (શ્યામ ઘેરો ટાવર) શબ્દપ્રયોગ શાને માટે થયો છે તે સુસ્પષ્ટ નથી અને તેથી આ ટાવર કોઈ ભૌતિક ટાવર નહીં પણ કંઈક વિશેષ બની રહે છે. તો વળી ડબ્લ્યુ. બી. યેટ્સના ૧૯૨૮માં રચાયેલા કાવ્ય ‘The Tower’માં પણ આ ટાવર કાંઈ ભૌતિક ચીજમાત્ર નહીં પણ કંઈક વિશેષ કહેવા માટે છે તેથી તે ત્યાં પ્રતીક રૂપ ધારણ કરે છે. કૃતિની સમગ્રતાને ધ્યાનમાં લઈને સુજ્ઞ વાચક તેનો જુદો યથાનુરૂપ અર્થ ઘટાવતો હોય છે ત્યારે તે પ્રતીક બની જાય છે. ઈ. ૧૭૯૮માં કોલરિજના ‘ધ રાઈમ ઓફ ધી એન્શન્ટ મરિનર’ (‘The Rime of the Ancient Mariner’)માં આલ્બેટ્રોસ (Albatross) નામના એક મહાકાય દરિયાઈ પંખીનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં તે પંખી પ્રતીકાત્મક બની રહે છે. જોકે આ રોમેન્ટિક યુગના કવિને મન તે પ્રતીકનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે તેવો ખયાલ આરોપવો તે ઉચિત નથી. અલબત્ત, એનાથી અજાણપણે પણ આવો પ્રતીકાત્મક ઉપયોગ તો થયો જ છે.

વીસમી સદીના આરંભમાં ટી. એસ. એલિયટ આ પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિને ‘Objective Corelative’ (વસ્તુગત સહસંબંધ) તરીકે ‘હેમ્લેટ’ની ચર્ચા કરતી વખતે આ શબ્દપ્રયોગથી વર્ણવે છે. આ પ્રતીકાયોજનની પ્રક્રિયા પછીથી સમગ્ર યુરોપમાં પ્રસારે છે. બોદલેર જેવા માતબર કવિએ તેમના ફ્રેન્ચ કાવ્ય ‘Fleurs du Mal’ (દુરિતનાં પુષ્પો)માં આ જગત-વ્યવહારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી ઉભાઈ જઈ કોઈ દુઃસ્વપ્નીય સૃષ્ટિદર્શનું પ્રતીકાત્મક નિર્માણ કર્યું છે તો વળી નવલકથા અને નાટકના ક્ષેત્રે પણ આ પ્રતીકનો મહિમા વધતો ચાલ્યો. પૉલ ક્લૉદેલ (Paul Claudel)નાં ૧૯૪૦ બાદ ‘પાર્ટેજ દ મિદિ’ (Partage de Midi) તથા ‘લે સોલિઅર દ સતિન’ (Le Solier de Satin) નાટકો – ખ્રિસ્તી ધર્મની સમસ્યાઓને વિષય બનાવતાં નાટકો – રંગમંચ પર રજૂ થયાં જેમાં પાપ અને પાપમુક્તિના પ્રશ્નોને પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ આપવામાં

આવી હતી. અંગ્રેજ કવિઓમાં ડબ્લ્યુ. બી. યેટ્સમાં આ પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિનો કાવ્યાત્મક સ્વીકાર છે અને એમણે જ સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરના કવનમાં અન્ય રીતે પ્રતીકનો મહિમા કર્યો છે.

આપણે ત્યાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતા અને અન્ય સાહિત્યપ્રકારોમાં આ પ્રતીકાયોજનનો મહિમા થવા લાગ્યો. સુરેશ જોશીએ પણ એ બાબતે વિગતે વિશદ ચર્ચા પણ કરી. તો ઉમાશંકર જોશી જેવા ગાંધીયુગના કવિ પણ અનાયાસે પ્રતીકનો ઉપયોગ કરે છે. તેમના એક કાવ્યની પંક્તિ છે :

‘સ્વપ્નોને સળગવું હોય તો બધીય સગવડ છે.’

અહીં સ્વપ્નો એ અંગ્રેજી શબ્દ ડ્રીમ્સ (dreams)ના અનુવાદ તરીકે આવેલો શબ્દ નથી. બલકે મહત્વાકાંક્ષાઓના સૂચિત અર્થમાં અહીં સ્વપ્ન શબ્દ વપરાયો લાગે છે, અને આમ તે શબ્દ પ્રતીકાત્મક બની રહે છે. તો વળી એમના એક બીજા કાવ્ય ‘તાળું’ની નીચેની પંક્તિઓ પણ આ પ્રતીકાયોજનની પ્રતીતિ કરાવશે :

‘હું મને મળવા આવ્યો છું.

આ શું ? તાળું ?

ચાવી, બંનેમાંથી કોની પાસે હશે ?’

અહીં ‘બંને’ એટલે કોણ કોણ ? પહેલી પંક્તિમાં જ એનો નિર્દેશ છે : ‘હું મને મળવા આવ્યો છું.’ બાહ્ય વ્યક્તિત્વના આંતરવ્યક્તિ સાથેના મિલનની વાત છે. અને વચ્ચે જાણે કોઈ અવરોધ છે તે ‘તાળું’ શબ્દથી દર્શાવાયો છે. આ ‘તાળું’, આમ, અહીં પ્રતીક બની રહે છે. રાજેન્દ્ર શાહના ગીત ‘કેવડિયાનો કાંટો’નો ઉપાડ જુઓ :

‘કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે,
મૂઈ રે એની મ્હેક, કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે.’

અહીં કેવડાનો કાંટો વાગવાની વાચ્યાર્થમાં વાત છે. પરંતુ આ કેવડાનો કાંટો એ પ્રેમની પ્રથમ અનુભૂતિનું પ્રતીક બને છે ! આ રીતે કવિએ પ્રથમ પ્રણયાનુભૂતિની મીઠી વેદના પ્રતીકાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરી છે.

તો વળી પ્રિયકાન્ત મણિયારે તો પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક જ ‘પ્રતીક’ રાખ્યું હતું. એમાં એક કાવ્ય મુંબઈના વારાંગના વિસ્તાર ફોકલેન્ડ વિશે વાત કરતા કાવ્યનું શીર્ષક આપ્યું છે : ‘ફોકલેન્ડ રોડને જોતાં.’ એનો ઉપાડ જુઓ :

‘રે સૂર્યમાં માછલીઓ તરી રહી;’

આમાં સૂર્યમાં તરતી માછલીઓ દ્વારા પ્રતીકાત્મક રીતે ઝકઝમાળ વાતાવરણ વચ્ચે વિચરતી વારાંગનાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ રીતે સાહિત્યની કલામાં છેલ્લાં બસીએક વર્ષથી પશ્ચિમની દુનિયામાં અને આપણે ત્યાં સભાનતાથી આ પ્રતીકાયોજનની કલાનો છેલ્લાં સાઠેક વર્ષથી ઉપયોગ

થતો રહ્યો છે. રમેશ પારેખના એક ગીત ‘પરપોટો પાણીમાં મૂંઝાય’ની આ પંક્તિઓ આસ્વાદો :

‘પરપોટો પાણીમાં મૂંઝાય હો, ખલાસી...
પાણીમાં મૂંઝાય હો રે
પાણીથી મૂંઝાય હો રે
પાણીમાંથી કેમ કરી અળગા થવાય...’

અહીં પાણીના પ્રતીક દ્વારા સંસાર સમજી શકાય અને તેમાં મૂંઝાતો પરપોટો એટલે માણસ એવો પ્રતીકાત્મક અર્થાનંદ લઈ શકાય. સર્જક પોતાના વિચારભાવને પ્રતીકના ઉપયોગથી વધુ આસ્વાદ્ય અને કલાત્મક બનાવી શકે છે. મીરાંએ પોતાના એક જાણીતા પદમાં ગાયું – કવ્યું છે :

‘મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું.’

અહીં હંસ દ્વારા આત્મા અને દેવળ દ્વારા શરીર વચ્ચેના સંબંધની વાત, જ્યારે પ્રતીક શબ્દ વિશે કશી જાણકારી નહોતી ત્યારે, મીરાંએ આ પ્રતીકાયોજનમાં સહજ રીતે પોતાની કવિત્વશક્તિને પ્રયોજી છે. પરંતુ છેલ્લા થોડા દસકાથી આ પ્રતીકની કાવ્યપ્રયોજના વિશે સભાનતાથી ચર્ચાવિચારણા ચાલી રહી છે ત્યારે તે ચર્ચાની ભૂમિકા ઊભી થઈ તે પૂર્વે પણ માતબર કાવ્યસર્જકોએ પ્રતીકલક્ષિતા સિદ્ધ કરી છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત છે.

આમ, સભાનપણે કે સ્વાભાવિકપણે સર્જક પ્રતીકનો ઉપયોગ કરતો રહ્યો છે, જે કૃતિનો કલાત્મક આનંદ આપવામાં નવું પરિમાણ સર્જે છે.

ચાર ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. ચાલે છે...

સૌ પોતાનો સંસાર અને જંજાળ લઈને ચાલે છે,
સીધા રસ્તે ચકડોળ સમી ઘટમાળ લઈને ચાલે છે.

બહુ ધીમા છે બહુ પાછળ છે એ આળ લઈને ચાલે છે,
સૌ ભરી ભીડમાં એકલતા વિકરાળ લઈને ચાલે છે.

કોઈ સોનાના રથ પર બેસીને પૂનમ ભરવા ચાલ્યા છે,
કોઈ દુઃખિયારી આંગળીયે ભૂખ્યા બાળ લઈને ચાલે છે.

કોઈ ધક્કામુક્કી કરનારું કોઈ ધ્યાન ખેંચનારું સૌનું,
કોઈ નડે નહીં ખુદને એવી સંભાળ લઈને ચાલે છે.

કોઈ જ્યાં જ્યાં પાડે છે પગલાં 'મિસ્કીન' વસંતો મ્હેકે છે,
કોઈ પગલે પગલે છપ્પનિયો દુષ્કાળ લઈને ચાલે છે.

૨. ટમટમતાં ઘર

એક સમયના જાણીતા; બધ્ધી રીતે ધમધમતાં ઘર,
આજ ઊભાં છે ગામ વચોવચ ખાલીપાને ખમતાં ઘર.

કોક ઊભાં છે પડું પડું ને કોક ઊભાં ખંડેર બની,
બચપણની શેરીમાં જોયાં આમ જ સઘળાં ગમતાં ઘર.

ફાનસના અજવાળે ભણનારી પેઢી પરદેશ ગઈ,
જતી આવતી ઝીણી લાઈટે વૃદ્ધ ઊભાં ટમટમતાં ઘર.

થાક્યોપાક્યો ઘરડી આંખે આજ વતનમાં આવ્યો છું,
હડી કાઢીને ટોળે વળતાં ફળિયે ફળિયે રમતાં ઘર.

હવે ગામ ને શેરી રસ્તા બધું શહેર જેવું અક્કડ,
ક્યાંય નથી દેખાતાં નળિયાં - નેવા નીચે નમતાં ઘર.

૩. જિંદગી આખી

ભલેને કાચ તૂટ્યા પણ રહી હસતી છબી આખી,
રહી ખંડેર ઘરમાં કઈ હદે મિસ્કીન ખુશી આખી.

સતત દોડ્યો છતાં અંતર રહ્યું એનું જ એ વર્ષો,
રહ્યા છે ઝાંઝવા જેવાં જ સુખ પણ જિંદગી આખી.

તમે પાડ્યા છે ઘરના ભાગ મા ધરતી હતી તેથી,
નથી આકાશ ઘેંચાયું, રહી છે રોશની આખી.

નિરંતર બુદ્ધિએ કટકા કરીને સગપણો તોડ્યા,
અજાણ્યા સાથ જોડી ગઈ સદા દીવાનગી આખી.

ચૂલા ઉપર કરોળિયાએ સરસ ગૂંથ્યું હતું જાળું,
અને પામી ગયા પળમાં જ એ ઘરની સ્થિતિ આખી.

૪. માણસો જોયા

ઘણા પહોંચી અને રઝળી પડેલા માણસો જોયા,
ઘણા રઝળી પડી ખુદને જડેલા માણસો જોયા.

સમય સંજોગના હાથે ઘડાયેલા ઘણા અસલી,
મશીનોએ ઘણા મોડર્ન ઘડેલા માણસો જોયા.

નિરંતર રાખવા એને પડે પરફ્યુમ છાંટીને,
ઘણા દેખાવમાં સુંદર સડેલા માણસો જોયા.

અલગ છે વાત કે સૌએ ગણી લીધા શરાબીમાં,
અતિશય લાગણીવશ જે રડેલા માણસો જોયા.

ન આવે કોઈ તોપણ ફૂલ તો મહેક્યા કરે વગડે,
ઘણા એમ જ મહેકતા - ઊઘડેલા માણસો જોયા.

અને દુઃખ એ જ છે કે વીંધતા તૂટી ગયેલા છે,
ઘણા મોતી સમા જે સાંપડેલા માણસો જોયા.

સળગતી ક્ષણો | ભાવેશ ભટ્ટ

એ રીતે સૌ અહીં મદદ આપે,
હો મુસીબત તો ઉપનિષદ આપે !
જ્યારે જ્યારે જીવન બરફમય થાય,
એ સળગતી ક્ષણો સુખદ આપે.
હું બધીથી મટી ગયેલો છું,
દે દવા એવી જે દરદ આપે.
પારદર્શકતા જોખમી નીકળી,
કોઈ તો આ નજરને હદ આપે !
ક્યાંક બ્રહ્માંડ ના ખરીદી લે !
વાત વાતે તરત નગદ આપે.

લ્યો, વરસ પૂરું થયું | નીતિન વડગામા

એક ડગલું ચાલવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું,
પંથ કપરો કાપવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.
પ્રંથનો આખોય દરિયો પાર કરવો'તો છતાં,
બે'ક પાનાં વાંચવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.
પ્હાડ ઓળંગી જવાના કેંક મનસૂબા હતા,
ને ફક્ત સંભાવનામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.
આમ તો બત્રીસ ભોજન પીરસ્યાં'તાં પ્રેમથી,
સ્વાદ થોડો ચાખવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.
સાવ ડહોળા થઈ ગયેલા આ સમયના વહેણને,
સ્હેજ પાછું વાળવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.
કેટલી કોશિશ કરી, પણ ઘાવ રૂઝાયા નહીં,
ઘાવને પંપાળવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.
ના જરા પૂછી શક્યો આખા જગતની હું ખબર,
જાતને સંભાળવામાં લ્યો, વરસ પૂરું થયું.

૧
ભીંતોને
ઘસી ઘસીને
ચકચકિત કરી
અને
ઓરડો બન્યો
અરીસાઘર
ત્યારથી
બહારની દુનિયામાં
કોઈ
બનાવો જ
નથી બનતા.

૨
ઓરડો
ચોરસ હોય કે લંબચોરસ
એ સતત
વર્તુળાતો રહે છે
આપણી અંદર
કેન્દ્ર અને પરિઘને
ફંગોળતો ફંગોળતો
થતો રહે છે
અપરિમેય.

૩
રોજ સવારે
ખસેડી લઈ બધી ભીંતો
બાપોર થતામાં તો
ઘેરી વળે એ પાછી
મારા ઓરડાને
તડકો ખાઈ ખાઈ
તગડી થાય
દિવસ આખો;
સાંજે
પાછી જરા ખેસવું એને
ને
મધરાતે
અરધપરધ જ્યાં જાગું
ત્યાં તો
ભાળું એને
ચસચસ
ચાંદો પીતી.

ભૂલસુધાર

‘પરબ’ એપ્રિલ ૨૦૧૫માં પૃ. ૧૦ પર શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ગઝલનો છેલ્લો શેર નીચે મુજબ વાંચવા વિનંતી.

‘ફૂલ સામે કોઈ દર્પણ ના ધરો,
ક્યાંક એવું ના બને કરમાઈ જાય.’

ગામડિયા | જિતેન્દ્ર પટેલ

ખાસ્તી તૈયારી કરી હતી ઇલાએ. આટલાં બેગ-બિસ્ત્રાં તો એણે કેવાસ-માનસરોવરની યાત્રાએ જતી વખતેય નહોતાં લીધાં. એટલે તો મારાથી બોલાઈ ગયું : 'બે દિવસ ત્યાં રહેવું છે એમાં તે કેટલા થેલા ભર્યા છે !' મોં મચકોડતાં એ બોલી ઊઠી : 'ભારે સગવડ રહીને તમારા ગામમાં !'

ઇલાએ ભલેને એને કટાક્ષમાં મારું ગામ ગણાવ્યું હોય, ખરેખર વતન કરતાં પણ એ ગામ પ્રત્યે મને વધારે મમત હતી. બાળપણનાં આઠ વર્ષ ત્યાં વિતાવેલાં. આજે પણ ત્યાં અનેક લંગોટિયા મિત્રો રહેતા હતા.

પિતાજીને રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકમાં નોકરી હતી એટલે વારંવાર તેમની બદલી થયા કરતી. એ વખતે જાંબુડિયામાં બેંકની નવી નવી શાખા ખૂલેલી એટલે પિતાજીને ત્યાં મૂકવામાં આવેલા. જીવનમાં પહેલી વાર અમારા પરિવારને ગામડામાં રહેવાનું થયેલું. બાકી અમારે ગામડા સાથે કોઈ નાતો નહિ. દૂરનું પણ કોઈ સગું ગામડામાં નહિ.

રણકાંઠાનું શહેરથી દૂર સાવ કથોરું એ ગામ. ત્યાં પહોંચવા માટે દિવસમાં એક જ વાર બસ મળે. બીજી પણ પાર વગરની અગવડો. પીવાનું પાણી માંડ મળે ત્યાં નહાવા-ઘોવા માટેના પાણીની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર ખરું, પણ કોઈ ડોક્ટર ટકે જ નહિ. સરકારે વીજળીની સુવિધા કરી હતી, પરંતુ વીજપુરવઠો ભાગ્યે જ ત્યાં પહોંચે. ઉનાળામાં પંખા વગર રહેવું આકરું થઈ પડે.

વીસ વર્ષ પહેલાં મિત્ર જંતીના નાનાભાઈનાં લગ્નમાં જવાનું થયેલું. ઇલા ત્યારે નવી નવી. ગામડું જોવાની એને ઉત્સુકતા એટલે ઉત્સાહપૂર્વક મારી સાથે આવેલી. પણ એ તો ત્યાં એક દિવસ માંડ કાઢી શકેલી. 'આવું હોય ગામડું ? અહીં તો ઊભુંયે ન ગમે.' તે દિવસ ને આજની વાત. એણે ક્યારેય જાંબુડિયા જવાનું નામ લીધું જ નહિ.

જંતીના મોટા દીકરાનાં લગ્ન હતાં. મોબાઇલ પર તો એણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો હતો. કંકોતરી ભેગી જોડેલી ચબરખીમાં પણ લખ્યું હતું કે 'ભાભીને એ વખતે થોડી અગવડ પડેલી એ મને યાદ છે પણ હવે એવું નહિ થાય. તમે બંને ખાસ આવજો.'

પરંતુ ગામડાનું નામ પડતાં ઇલાએ ઘસીને ના પાડી દીધી. મેં એને બહુ સમજાવી કે ગામડાના લોકોનો ભાવ જોવો જોઈએ. બિચારા કેટલો આગ્રહ કરીને તેડાવે છે !

ત્યાં જવાની ઇચ્છા ખાસ તો એટલા માટે હતી કે જૂના મિત્રોને મળી શકાય. અમે ત્યાં જતાં નહોતાં એટલે એ લોકો પણ અમારે ત્યાં આવતાં નહોતાં. ગામડાના લોકો ધોખો બહુ કરે.

લાંબાં મનામણાંને અંતે ઇલા તૈયાર થઈ. એણે કેટલીક શરતો કરી એમાં પ્રથમ તો એ કે ‘છોકરાંને સાથે નહિ લઈ જવાનાં.’

એની આ વાત અસંમત થવા જેવું કાંઈ હતું પણ નહિ. કારણ કે છોકરાંની પરીક્ષા નજીકમાં હતી.

‘સાડીઓ બધી જૂની જ લઈશ.’ ઇલાએ બીજી શરત મૂકી.

‘એ તારો વિષય છે. એમાં હું કાંઈ નહિ કહું છું.’

વાંકાનેર સુધી ટ્રેનમાં જવાનું. પણ ત્યાંથી જાંબુડિયા જવા છકડા સિવાય કોઈ વાહન મળે નહિ. બસની રાહ જોઈએ તો સાંજ પડી જાય. વાંકા-ચૂંકા અને સાંકડા રસ્તામાં છકડા થોરની વાડ સાથે ઘસાતા જાય. એમાં જ ઇલાનું કીમતી સેલું ફાટી ગયેલું ને હાથ પર કેટલાય ઉઠારડા પડેલા. આ અનુભવને તે વીસ વર્ષ પછી પણ ભૂલી શકી નહોતી. એટલે વાસણના બદલામાં આપણા માટે જે જૂની સાડીઓ અલગ કાઢી રાખી હતી તે બધી બેગમાં ભરી. મારી સમક્ષ વટ પાડતાં કહે : ‘તો પણ આપણે ત્યાં વી.આઈ.પી. ગણાઈશું. ત્યાંની સ્ત્રીઓએ તો કેવી થીગડાંવાળી સાડીઓ પહેરી હતી !’

હું ચૂપ રહ્યો.

ત્યાં તો ઇલાએ ત્રીજી શરત કરી : ‘ભેગી વોટરબેગ લેવી પડશે.’

‘એ સારું ન લાગે.’ એની આ વાત સાથે હું સંમત ન થયો. ત્યાં સાથે લાવેલું પાણી પીઈએ તો એ લોકોએ શરમાવવું પડે. બાકી ત્યાંનું મોળું પાણી તો મનેય માફક આવતું નહોતું. વધુ કાંઈ કહું એ પહેલાં તો એ પાછી બોલી ઊઠી : ‘બાજરાના રોટલા મને નહિ ભાવે. જો ત્યાં રોટલા જ હશે તો છાનુંમાનું હું બીજું કંઈક ફાંકી લઈશ. એટલે નાસ્તો તો સાથે પૂરતો લેવો પડશે.’

મને ઇલાની આ વાતેય ન રુચિ. પરંતુ વિરોધ નોંધાવું તો ઇલા ત્યાં આવવાનું જ માંડી વાળે. એટલે એને યોગ્ય લાગે તેમ કરવા કહ્યું.

અચાનક યાદ આવ્યું ને મેં કહ્યું : ‘આપણાં છોકરાંનાં જૂનાં કપડાં લઈ લેજે. એ લોકોને આપીશું તો બિચારાં રાજી થઈ જશે.’

‘પણ એમનાં છોકરાં કેપ્રી ને સ્વીવલેસ ટીશર્ટ પહેરશે ?’

‘એ તો તેઓ એમાં થોડો ફેરફાર કરી નાખશે.’

મોટી ત્રણ બેગ સાથે અમે વહેલી સવારે સૌરાષ્ટ્ર મેઈલમાં બેસીને પ્રયાણ કર્યું. બપોર સુધીમાં વાંકાનેર પહોંચી ગયાં. પાંચ કલાકના આ રસ્તામાં થાક ન લાગે એથી વધારે થાક વાંકાનેરથી જાંબુડિયાના પોણા કલાકના રસ્તામાં લાગે. એક તો કોઈ વાતે વાહન ન મળે.

છકડાની રાહ જોતાં અમે રસ્તા પર આવીને ઊભાં રહ્યાં. ઇલાને છકડામાં બેસવા

માનસિક રીતે તૈયાર કરી દીધી. એ વળી ક્યાં ચુપચાપ સાંભળી લે એમ હતી ? કહે :
'મને આટલી બધી ભલામણ કરો છો એના કરતાં તમે ગાડી લઈ જ લ્યો ને !'

'ગાડી કાંઈ પાણીથી ચાલવાની છે !'

ગાડીની જ વાત ચાલી રહી હતી ત્યાં કોઈએ અમારી પાસે ગાડી ઊભી રાખી દીધી. મને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં તો એ માણસ બોલી ઊઠ્યો : 'આવી જાવ, જાંબુડિયા જવું છે ને ! તમારા આગમનના મને સમાચાર મળી ગયેલા.'

'પણ તમે ?'

'તું અંદર બેસ ને ! પછી કહું.'

'ઓહ ! આ તો રસિક.' હવે મને ઝબકારો થયો. અમે રાજી થતાં ગાડીમાં બેઠાં. ઇલાએ તો મોટી રાહત અનુભવી.

ગાડી ચાલી પછી મેં કહ્યું : 'રસિક, ચાલુ વાહને રસ્તા ઉપર ઊભેલાં અમને તેં ખરાં ઓળખી કાઢ્યાં. એય આટલાં વરસે ?'

'તારામાં ક્યાં કાંઈ ફેર પડ્યો છે ? એવો ને એવો રહ્યો, ભગત માણસ.' પછી ઇલા તરફ ફરીને કહ્યું : 'ભાભી, અમે તો આને બદલાવી ન શક્યાં, પણ તમેય કાંઈ સુધારી ન શક્યાં ?'

મને થયું, હમણાં ઇલા આખું પુરાણ ખોલશે, પરંતુ અજાણ્યું લાગવાથી એ ચૂપ રહી.

રસ્તા અફલાતૂન બની ગયા હતા. ગાડી પાણીના રેલાની માફક જઈ રહી હતી. મારું આશ્ચર્ય શમ્યું નહોતું એટલે મેં પૂછ્યું : 'રસિક, તારી પાસે ગાડી ક્યારથી છે ?'

'ત્રણેક વર્ષ થયાં હશે.'

'સારી પ્રગતિ કરી તેં.'

'યાર, આ તો જમીનના પૈસાનો પરતાપ છે. નહિતર અમે તો ખેતરમાં હજુય સાંતી જ હાંકતા હોત. જોને, રસ્તાની બેય બાજુ કેટલાં બધાં કારખાનાં ઊભાં થઈ ગયાં છે.'

આજુબાજુ જોઈ રહું ત્યાં તો ગામ આવી ગયું. સારા રસ્તા ને ઘરનું વાહન હોય પછી શી વાર લાગે ? અગાઉ કરતાં અડધો સમય પણ નહિ થયો હોય.

ઝાંપા પાસે જ ઘણાબધા પાનના ગલ્લા ઊભા થઈ ગયા હતા. એમાંના એક ગલ્લાના પાટિયામાં મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું : 'પાણીના પાઉચ મળશે.' મને હાશ થઈ. ખાતરી કરવા રસિકને પૂછ્યું : 'અહીં પાણીનાં પાઉચ મળે છે ?'

'તું માગે એ મળશે. મિનરલ વોટરની બોટલ પણ મળશે. દાબેલી, પફ, સેન્ડવિચ... બધું મળશે.'

મને થયું, રસિક ગમ્મત તો નથી કરતો ને ? ત્યાં તો એણે એક મોટા મકાન

પાસે ગાડી ઊભી રાખી દીધી. મેં કહ્યું : 'આપણે જંતીને ઘેર નથી જવાનું ?'

'લગ્ન આ હોલમાં છે. બધાં અહીં જ મળશે.'

'ગામડામાં વળી હોલ ?' મારાથી બોલાઈ ગયું. રસિક કાંઈ કહે એ પહેલાં જંતી મને જોઈ ગયો. તે સામી દોટ મૂકી ગાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો એવો મને ભેટી પડ્યો. ત્યાં તો મિત્રોનું ટોળું ઊમટી પડ્યું. બધાં જાણે એકી અવાજે બોલી ઊઠ્યાં : 'તું તો એવો ને એવો જ ચોં. કાંઈ ફેર ના પડ્યો.'

મને વી.આઈ.પી. ગણી હોલના એક એ.સી.વાળા રૂમમાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો. હું તો જોતો જ રહી ગયો. કઈ વાતે આશ્ચર્ય ન પામવું ? મારી સ્મૃતિમાં સચવાયેલું ગામડાનું ચિત્ર તો જાણે સાવ ભૂંસાઈ ગયું હતું. પહેલાં જ્યાં ગામની શેરીઓમાં ગાડાં ઊભાં રહેતાં ત્યાં અત્યારે હારબંધ ગાડીઓ ગોઠવાયેલી હતી. ફીઝ, ફોન અને ડિશ ટી.વી. વગરનું તો કોઈ ઘર જોવા ન મળે. એ લોકોના કીમતી મોબાઇલ આગળ મારા મોબાઇલનો કોઈ કલાસ જ નહોતો. જનુ તો વળી બોલી ગયો : 'આવો મોબાઇલ તો અમે છોકરાને રમવા માટે આપી દઈએ છીએ.' એમની આવી વાતો મને અકળાવી જતી હતી. છતાં એક વાતે ખુશી હતી. ઇલાને અહીં ફાવી જશે.

જમણવારમાં પણ ઓછો ભપકો નહોતો. મને બેસીને જમવાની આદત, પણ જોયું તો અહીંયાં ડોશીઓ પણ ઊભાં ઊભાં ડિનર લઈ રહી હતી. તોયે બેસી જાત; પણ... જંતીએ આગ્રહ કરીને જમાડ્યો. લગ્નમાં દોડધામ કરતા વાળંદ તો ક્યાંય જોવા જ ન મળ્યા. બધું કામ વેઈટર થકી થતું હતું.

રાત્રે ડિસ્કો દાંડિયાનો કાર્યક્રમ હતો. આ તો મને બિલકુલ પસંદ નહિ. મેં કહ્યું : 'આવો ખોટો ખર્ચ શું કામ કરતા હશો ?' તો જવાબ મળ્યો : 'જૈસા કમાઈએ છીએ શું કરવા ?' જંતી પરાણે મને ત્યાં ખેંચી ગયો. થોડીક વાર બેઠો. બે દિવસનો ઉજાગરો છે એમ કહી ઊભો થઈ ગયો. તોપણ કોઈ જવા ન દેત. કહ્યું : 'તમારી ભાભી મારા વતી રહેશે. એનો આ ગમતો વિષય છે.' સ્ત્રીઓએ ઇલાને રોકી રાખી.

રૂમમાં આવીને પથારીમાં લંબાવી દીધું. વહેલા સૂવાની આદત એટલે ઊંઘ આવતાં કેટલી વાર ? ઇલા ક્યારે આવી એની ખબર ન રહી. સવારે ઊઠીને ઇલાને પૂછ્યું : 'તું ક્યારે આવેલી ?'

'ચાર વાગ્યે.'

'ચાર વાગ્યા સુધી ચાલ્યા ગરબા ? તને તો મજા પડી ગઈ હશે ને ?'

'મજા તો પડી, પણ...' ઇલાએ વાત અધૂરી મૂકી.

'કેમ ? તને કોઈએ કાંઈ કહ્યું હતું ?'

'ના, એવું કાંઈ નથી.'

'તો પછી ?'

‘એ તમને ઘેર જઈને કહીશ. સાંજે જાન વિદાય લે એ સાથે જ આપણે નીકળી જવું છે ?’

‘પણ કેમ ? કોઈએ તારી મશ્કરી કરી ? ગામડાના લોકોને મશ્કરી કરવાની આદત હોય છે. એ લોકો નિર્દોષ ભાવે કહેતા હોય. એમના પેટમાં પાપ ન હોય. જંતી મારી મશ્કરી નથી કરતો ?’

‘એવું નથી.’

‘તો પછી ?’

ત્યાં ફટકડા ફૂટ્યા. કોઈનો સાદ પણ સંભળાયો. ‘હાલો બધા, જાન આવી ગઈ છે.’

અમે ઉતાવળે તૈયાર થઈને બહાર આવ્યા. વાત અધૂરી જ રહી ગઈ. ઇલા સ્ત્રીઓ ભેગી જતી રહી. તેમ છતાં મારા મનથી એ જરા પણ આઘી ન ખસી શકી. લગ્નની ધમાલ વચ્ચે સતત એ પ્રશ્ન થતો રહ્યો કે એ ઘેર જવાની ઉતાવળ કેમ કરે છે ? કાંઈ અગવડ પડી હશે ? એવી તો કોઈ કચાશ અહીં જણાતી નથી, પણ આ તો ઇલા છે.

બેન્ડવાજાં અને શરણાઈઓની આવી રમઝટ તો આજ સુધી ક્યાંય જોઈ નહોતી. ઢોલની પ્રત્યેક ઠાંડીએ રૂપિયાની નોટો ઊછળે. મને એ ગીત યાદ આવી ગયું : ‘મારા વેવાઈની શેરી, રૂપિયા નાખ્યા વેરી...’ અચાનક મારી નજર ઇલા તરફ ફરી. નાચતી-ગાતી સ્ત્રીઓથી દૂર એ એકલી ઊભી હતી. આ તો એને ગમતી બાબત છે તો પછી ઇલા કેમ એમાં સામેલ થતી નથી ? નક્કી કાલ કોઈ એને બોલ્યું હશે. ઇલાએ કાંઈક આછકલાઈ કરી હોવી જોઈએ. ગામડાવાળા પ્રસંગો ભલે ધામધૂમથી ઊજવે, પણ મર્યાદામાં માને ખરા.

બપોરનું ભોજન તો જાણે અન્નકૂટ. જાતજાતની વાનગીઓ. પંજાબી, ચાઈનીઝ, સાઉથ ઇન્ડિયન વગેરે. એમાં હું મોતિયા લાડવા શોધું. મારા એ પ્રિય. ઇલાને એ આવડે નહિ ને શહેરમાં ભાગ્યે જ કોઈ કંદોઈની દુકાને મળે. એટલે નક્કી કરીને જ આવ્યો હતો કે ગામડે એ ધરાઈ ધરાઈને ખાઈ લેવા. પણ અહીં તો એ ક્યાંય જડે જ નહિ ને ! આખરે જંતીને પૂછ્યું : ‘મોતિયા લાડવા નથી બનાવ્યા ?’

મારા ખભે હાથ મૂકીને કહે : ‘ગાંડા, એ લાડવા તો હવે કોઈ દાડામાંય નથી બનાવતું.’

મન મનાવ્યું, મારી ભાવતી ચીજ નથી તો કાંઈ નહિ. ઇલાને ગમતી ચાઈનીઝ વાનગીઓ છે એટલે બસ. એને કોઈ વાતે ઓછું ન લાગવું જોઈએ. નહિતર... અચાનક એના તરફ નજર થઈ ગઈ. ખૂણામાં બેઠી એ એકલી જમી રહી હતી. જંતીનાં પત્ની એને કશાકનો આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં.

ભોજનમાં કાંકરી આવે ને જમવાનો મૂડ જતો રહે એવી મારી હાલત થઈ. ઇલા

આમ અતડી કેમ રહે ? આ લોકો ભેગું જમવું અને નહિ પસંદ હોય ? બિચારા કેવા પ્રેમથી જમાડે છે ને...

મને થયું, ઇલાને હવે કંઈક કહેવું પડશે. આમ અતડી રહે છે તે લોકો શું સમજે ? ગામડાવાળાને મારું લાગતાં બહુ વાર નહિ.

ઇલાને એકાંતમાં મળવાનો મોકો શોધતો હતો ત્યાં જાન વિદાય થઈ કે એ જ મારી પાસે આવી પહોંચી. 'હવે આપણે નીકળવું જ છે. છ વાગ્યાની ટ્રેન પકડી લઈએ.'

'પણ, આટલી ઉતાવળ કેમ કરે છે ? જંતી એમ થોડો જવા દેશે ?'

'તો તમે એકલા રોકાજો.'

'ઇલા, તારો આ જવાબ યોગ્ય નથી.'

'તો બીજું તમને શું કહું ? મારી તકલીફ સમજવાની જ નહિ.'

'પણ તું કહે તો ખબર પડે ને કે તને શું તકલીફ છે ?'

ઇલા ઘડીક કાંઈ બોલી ન શકી. પછી રડમસ થઈને કહે : 'બધાની વચ્ચે હું અલગ તરી આવું છું.'

'કેમ ? કેમ ?' મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

'નથી જોતા ? એ લોકોની સ્ત્રીઓએ કેવી સાડી પહેરી છે ! ને હું તો...'

'તો મેં વળી ક્યાં એવાં મોંઘાદાટ કપડાં પહેર્યાં છે ?' ઇલાને આશ્વાસન આપતાં મેં કહ્યું.

'તમારે પુરુષોમાં ચાલે. સ્ત્રીઓમાં એકબીજાના પહેરવેશ ધારી ધારીને જોવાનું હોય.'

'તને કોઈ બોલ્યું હોય તો કહે.'

'બોલ્યું તો કોઈ નથી. બહુ કાળજી રાખે છે મારી. પણ હું જ કોણ જાણે મારી જાતને છુપાવી શકતી નથી. વાંક આપણો જ કહેવાય. કપડાં ભરતી વખતે તમારે મને કહેવું જોઈતું હતું કે...'

'પણ ને શું ખબર કે...' મારાથી આગળ બોલી ન શકાયું. થોડી વાર પછી ઉતાવળે કહ્યું : 'એમ કર. જંતીનાં મિસિસને કહું કે થોડી વાર એની સાડી તને પહેરવા આપે.'

'જો જો.' ઇલાનો અવાજ મોટો થઈ ગયો. 'હવે મારી આબરૂના વધારે કાંકરા કરશો નહિ.'

યાદ આવ્યું ને મેં ઇલાને કહ્યું : 'તો પછી પેલાં જૂનાં કપડાં અહીંનાં છોકરાંને આપવા આપણે લાવ્યાં છીએ તે હવે કાઢતી જ નહિ.'

'કાઢતી હોઈશ ? એવાં કપડાં તો અહીંની કામવાળીનાં છોકરાં પણ પહેરે એમ નથી.'

થોડી વાર હું કાંઈ બોલી ન શક્યો. ઇલાએ મને ઢંઢોળ્યો : 'નીકળવું છે એ પાકું

છે. બેંગ ભરવા માંડું છું' કહેતી એ ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ.

હું જંતી પાસે આવ્યો. એની પાસેથી રજા કેમ મેળવવી એ મને સૂઝતું નહોતું. અચાનક મને છોકરાની પરીક્ષાનું બહાનું મળી આવ્યું. ખચકાતાં મેં કહ્યું : 'જંતી, હવે અમારે નીકળવું પડશે.'

'કેમ ?' જંતી સટક થઈ ગયો : 'અમારાથી કોઈ કચાશ રહી ગઈ ?'

'એવું નથી. તું ખોટો તારા જીવને દુઃખી કરતો નહિ. રહેવાની તો અમારીયે ઘણી ઇચ્છા છે પણ છોકરાંની પરીક્ષા ચાલુ છે એટલે...'

'પણ આપણે હજુ નિરાંતે મળ્યા જ ક્યાં છીએ ?' જંતીએ વાત પડતી ન મૂકી. પછી તો બીજા મિત્રોએય ઘણો આગ્રહ કર્યો. લાંબી ખેંચતાણ ચાલી. બધાંને મનાવતાં નાકે દમ આવી ગયો.

જંતીએ ગાડી તૈયાર કરી. અમે ના પાડી, પણ કહે : 'છકડામાં થોડું જવાતું હશે ? વાંકનેર સુધી મૂકી જાઉં છું.'

જંતીનાં પત્ની તો ગળગળાં થઈ ગયાં : 'તમે નીકળવામાં આમ ઉતાવળ કરો છો એટલે અમને તો એમ જ લાગે છે કે તમને અહીં સોરવ્યું નહિ હોય.'

'તમે એવું બિલકુલ માનશો નહિ. અમને અહીં બહુ મજા આવી છે.' મેં કહ્યું.

ગાડીમાં બેઠા એટલે જંતીએ કહ્યું : 'એ શરતે જ તમને જવા દઉં છું કે થોડા દિવસ પછી તમે જરૂર પાછા આવશો.'

'વેકેશનમાં ચોક્કસ આવીશું.' મેં કહ્યું.

ત્યાં તો ઈલા બોલી : 'છોકરાંનેય સાથે લેતાં આવીશું ?'

'તમારાં છોકરાંને અહીં ફાવે એવું છે ને ?' જંતીએ પૂછી લીધું.

'અરે અહીં તો...' ઈલા કંઈક કહેવા ગઈ પણ આગળ ન બોલી શકી. પછી કોઈ કાંઈ ન બોલ્યું. ગાડી પૂરપાટ શહેર તરફ દોડી રહી હતી.

□

દાદા ઊઠી ને | અર્જુનસિંહ કે. રાઉલજી

“દાદા ઊઠી ને...” નાનકડી બે વરસની અનુ દાદાનો હાથ પકડીને ખેંચતી હતી, “મારે ઠંડું ભૂ પીવું છે... મને ઠંડું ભૂ આપો ને...” આજુબાજુ બેઠેલાં બેરાંમાંથી કોઈક બોલ્યું, રહેવા દે, અનુ...તારા દાદા તો ઊંઘી ગયા છે... જા, તારી મમ્મી પાસે માગ, એ આપશે...” પણ અનુ દાદા પાસેથી ખસવાનું નામ જ નહોતી લેતી...અને ક્યાંથી લે ? જ્યારથી એ આ ઘરમાં આવી છે ત્યારથી તે બધું જ દાદા પાસે કરાવે છે... તેનાં મમ્મી અને પપ્પાને તો જાણે કે ભૂલી જ ગઈ છે. અરે ! તેના પપ્પા પૂછે કે, “બેટા, તું કોનો ટાઈગર છે ? પપ્પાનો કે મમ્મીનો ?” તો તરત જ કહેશે, “ના, દાદાનો જ...”

તેની મમ્મી બેઠી હોય તોપણ દાદા પાસે જ પાણી માગે, દાદા સોફા ઉપર આડા પડ્યા હોય તો કહેશે, “દાદા, ઊભા થાવ....” અને દાદાને પણ તે એટલી વહાલી કે તરત જ ઊભા થઈ જાય... ઊભા થવું જ પડે, અને ના ઊભા થાય તો તરત જ રડવા માંડે... અને તેને રડતી જોઈને તો દાદાનો તો જાણે કે જીવ જ કપાઈ જાય...! એ તો ઠીક, પણ ઘરમાં કોઈએ અનુને કશું જ કહેવાનું નહીં, જો કોઈ નાનકડી અનુને ટેડકાવે તો તરત જ તે રડતી રડતી દાદા પાસે પહોંચી જાય – ફરિયાદ કરવા, “દાદા, મમ્મીએ માર્યું કે પપ્પા લડે છે.” બસ, પતી ગયું... જેના વિરુદ્ધ ફરિયાદ થઈ હોય તેણે દાદાના ઠપકાના બોલ સાંભળવા જ પડે, “એ તો નાની છે, કાંઈ સમજે છે ? સમજણી થશે એટલે એની મેળે સુધરી જશે, પણ તમે લોકો પણ કાંઈ સમજતાં જ નથી ?! આટલી નાની પોયરીને આ રીતે કાંઈ વઢાય ?” કોની તાકાત છે કે દાદાની સામે જવાબ આપે ? અનુનાં બા એકલાં જ ક્યારેક નાછૂટકે તેમને ટોકે, અટકાવે... “તમે એને નાની-નાની કરીને માથે ના ચઢાવી દેશો...નહીંતર બગડી જશે તો હાથમાં ઝાલવા નહીં રહે. સોનાની છરી હોય તો તેનાથી શાક જ સમારાય, કાંઈ પેટમાં ઘોંચીને મરી ના જવાય...” વાત પણ સાચી જ હતી તેમની...! અનુ ખૂબ જ હઠીલી અને જિંદી થઈ ગઈ હતી. તેને જે કરવું હોય તે કરવા જ દેવું પડે, નહીંતર ભેંકડો જ માંડે...તેને જે જોઈએ તે આપવું જ પડે, નહીંતર કંઈક ને કંઈક પછાડીને તોડી જ નાખે...?! અરે ! તે દિવસે તો હદ થઈ ગઈ હતી...તેણે છી કરી હતી, અને કહે – “દાદા જ ધોવડાવે...” તેની મમ્મીએ તેને ધમકાવી કે, “બેસ છાનીમાની... દાદાને એવું બધું ના આવડે...” પણ દાદાએ તેને અટકાવી, “રહેવા દો, બીના, હું ધોવડાવી નાખીશ તો કાંઈ મારા હાથે નથી ચોંટી રહેવાનું... પણ એને એનો જીવ બળે એવું કાંઈ ના કહેશો...”

અનુને સૂવાનું પણ દાદા સાથે જ...પછી તે રાત્રે હોય કે બપોરે...! ઝભવું ઊંચું કરીને દાદાને કહેશે, “દાદા, પંપારો...” એટલે દાદા પંપાળે... એ જ્યાં સુધી ના ઊંઘે ત્યાં સુધી દાદાને પણ ઊંઘ ના જ આવે... એ ઘસઘસાટ ઊંઘી જાય પછી જ દાદા ઊંઘે... અરે...! પંપાળવાનું પણ કેવું ? એક જ હાથે... હાથ દુઃખે અને જો દાદા હાથ બદલે તો તરત જ બોલી ઊઠે, “એ હાથે નહીં... પેલા હાથે જ...” હાથ અવળો પડે એટલે બરાબર પંપાળાય નહીં ને ? એટલે જ... હમણાં હમણાંથી તો નવું નાટક શીખી હતી. દાદા સૂતા-સૂતા પંપાળતા હોય તો કહેશે, “દાદા, બેઠા થાવ...” દાદા બેઠા થાય એટલે તેમના ખોળામાં આવીને ભરાઈ જાય, ખોળામાં સૂઈ જાય અને પછી કહેશે, “હવે પંપાળો...” દાદા પંપાળતા-પંપાળતા કહે પણ ખરા કે, “બેટા, મને પણ સૂવા દે ને” તો તરત જ કહેશે, “ના...ના...પછી...” દાદા એનું માને પણ ખરા, અને એ ના સૂએ ત્યાં સુધી બેઠા-બેઠા પંપાળ્યા કરે... ચોકલેટ અને કેંક તો એને ખૂબ જ વહાલી... દાદા ઓફિસે જવા તૈયાર થઈને નીકળે, એટલે એ પણ તૈયાર થઈ જ જાય. દાદા કપડાં

બદલતા હોય ત્યારની જ તેને ખબર પડી જાય એટલે દાદાને ટીંગાઈ જ જાય, “દાદા, આંટો મારવો છે.” એની કાલી-કાલી ભાષામાં એવું તો લાડથી બોલે કે દાદા પાણી-પાણી થઈ જાય, અને તેને આંટો અવશ્ય જ મરાવે...તે પણ પાછો નાનો આંટો તો અનુને ના ચાલે – તરત જ બોલે, “દાદા, મોટો આંટો...” દાદા પણ કહે, “હા, બેટા...” અને ખારસો મોટો આંટો અક્ષરચોક થઈ, ત્યાંથી પાછા વળી, છેક ચકલી સર્કલ સુધીનો આંટો મારી પાછાં આવે ત્યારે અનુને સંતોષ થાય...અરે ! અનુને એકલીને શું કામ ? દાદાને પણ તો જ સંતોષ થાય...

શરૂ-શરૂમાં તો દાદા તેના માટે મોટી ચોકલેટો, કેક વગેરે લાવતા...તેની મમ્મી વધારાની ચોકલેટો ફીજમાં મૂકી દેતી...પણ આખો દિવસ તે, “દાદા, મને ઊંચકો” કરી દાદા પેસ ઉંચકાવડાવે, ફીજ પાસે લઈ જાય, ફીજ ખોલાવે અને તેમાંથી આખો દિવસ ચોકલેટો જ ખાયા કરે, કેક ખાયા કરે...એટલે તેની મમ્મી કહે, “પપ્પાજી, અનુ માટે વદારે ચોકલેટો ના લાવશો, પછી તે કશું ખાવાનું જ ખાતી નથી...” એટલે દાદાએ ચોકલેટો લાવવાનું ઓછું કરી નાખ્યું... હા...તેને આંટો મારવા લઈ ગયા હોય અને તે ચોકલેટ યાદ કરે તો દાદા જરૂર લઈ આપે, પણ તે એને રસ્તામાં જ ખવડાવી દે, “ખાઈ જા, નહીંતર પાછી તારી મમ્મી લડશે અને તને ચોકલેટ નહીં ખાવા દે...” અનુ પણ ચૂપચાપ ચોકલેટ તો ખાઈ જાય, પણ ઘેર આવીને તરત જ તેની મમ્મીને કહે કે મેં ચોકલેટ ખાધી...તેની મમ્મી કાતરિયા નજરથી દાદા તરફ તાકી રહે – પણ એમ કાંઈ તેનાથી બીએ તો તે તે દાદા શાના ?

દાદાને દીકરી વિના કે દીકરીને દાદા વિના ઘડીભર પણ ના ચાલે. જો અનુ તેની મમ્મી સાથે તેના મામાને ત્યાં ગઈ હોય તો દાદા રાતભર પડખાં ઘસતા રહે, પણ તેમને ઊંઘ પણ ના આવે. તેને ફોન કરે અને ફોનમાં તેની કાલી-કાલી વાણી સાંભળે તો જ દાદાને સંતોષ થાય...! તો જ ખાધેલું અન્ન પચે, નહીંતર દાદાને અપચો જ થઈ જાય...!

...પણ એ દાદા અને દીકરીનો નાતો આજે અડધી રાતે તૂટી ગયો. દાદા બધાંયને ભૂલાં પાડીને રાત્રે ઊંઘમાં જ સ્વધામ પહોંચી ગયા. ઊંઘમાં જ તેમને એટકે આવી ગયો. અનુ એકલી જ નહીં, પણ આખું ઘર ઊંઘતું રહ્યું અને દાદા ચાલતા થઈ ગયા. રોજ તો અનુને આંટો મરાવ્યા સિવાય કે તેને ટાટા કે બાય-બાય કર્યા સિવાય ઓફિસે પણ નહીં જનાર દાદા અડધી રાતે કોઈને કશુંયે કહ્યા વગર ચાલતા થયા... ચાલી નીકળ્યા – અનંતની વાટે...! અનુ તેમની સાથે જ સૂતેલી હતી પણ એ અબુધ બાળકને ક્યાંથી ખબર પડે ? જોકે દાદા બોલતા નથી તેની પહેલી ખબર તો અનુને જ પડી હતી ને ? રોજની ટેવ મુજબ મળસકે પાંચ-સવાપાંચે તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ, કે પછી અડધી ઊંઘમાં બોલતી હોય પણ ઝભલું ઊંચું કરીને બોલી, “દાદા, પંપારો...” બે-ચાર વાર બોલી,

પણ દાદા જાગતા હોય તો પંપાળે ને ? તો બોલે ને ? દાદા તો ભરનિદ્રામાં પોઢી ગયા હતા, અનંતની યાત્રાએ ઊપડી ગયા હતા, પછી ક્યાંથી બોલે ? બાજુમાં જ અનુનાં બા સૂતાં હતાં, તેમણે અનુને બે-ચાર વખત બોલતાં સાંભળી એટલે બોલ્યાં, “તમે સાંભળતા નથી ? આ છોકરી ક્યારની તમને બોલાવે છે તોપણ બોલતા નથી...?” દાદાએ તોપણ જવાબ ના આપ્યો એટલે બેઠાં થઈને તેમને હલાવ્યા... તો તેમનો જમણો હાથ જે અનુના બરડા ઉપર હતો, જે હાથથી તે અનુને પંપાળતા હતા તે જ હાથ લબડી પડ્યો...મતલબ કે દાદા જતા-જતા પણ તેમની લાડકીને પંપાળતા હતા...! અનુનાં બાએ પોક મૂકી, વહેલાં વહેલાં અનુને બીજી રૂમમાં લઈ ખોયામાં સુવડાવી દીધી અને તેની મમ્મીને તેને ઊંચકો નાખવા કહ્યું, જેથી તેની ઊંચ ના બગડે...અબુધ બાળકીને થોડી ખબર હતી કે તેને લાડ લડાવનાર દાદા તો તેને મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે ? અને એવી ખબર હોય કે સમજ હોય તો તે ઊંચે ખરી ?

આખું ઘર ભરાઈ ગયું હતું... દાદાનો સ્વભાવ જ એવો મળતાવડો હતો કે જે જાણે તેને આઘાત જ લાગે, અને બધું જ કામ પડતું મૂકીને દોડી આવે... પછી ઘર ભરાઈ જ જાય ને ? દાદાએ વાત-વાતમાં જ બધાં ઘરનાંને કહી રાખ્યું હતું કે મારી પાછળ કોઈએ રોકકળ કરવાની નથી, મારી અબુધ બાળકી – અનુ છળી મરે, બી જાય... એટલે કોઈ રડતું તો નહોતું જ...! હા, ઘરનાં સભ્યો અને લાગતા-વળગતાં છાનાં-છાનાં આંસુ સારી લેતાં હતાં... બાકી... દાદાની આજ્ઞાનું પાલન તો કરવું જ પડે ને ?

અનુની મમ્મી રોતી આંખે ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં હમણાંનો તાજો જ બનેલો કિસ્સો કહી સંભળાવતી હતી. બાજુવાળાં રશ્મિબહેનની બેબી કીશી રેસર સાઈકલ લાવી હતી.... તે સાંજ પડે એટલે એ સાઈકલ લઈને નીકળે – ઘ...ર...ર...ઘ...ર... અવાજ કરતી, અને તેમના ઘર પાસેથી નીકળે એટલે અનુ અવશ્ય બૂમ પાડે, “અનુ, ચાલ રમવા...” અનુ પણ તરત જ તેની પાછળ દોડે... તેની સાઈકલ પર જો બેસાડે તો બેસે...નહીંતર સાઈકલની પાછળ-પાછળ દોટ મૂકે... પણ છેલ્લા દસ દિવસથી તેણે રટ લીધી હતી કે, “મારે કીશી જેવી જ સાઈકલ જોઈએ...” એક દિવસ તેણે દાદા પાસે રટ લીધી... મહિનાના છેલ્લા દિવસો ચાલતા હતા એટલે કદાચ દાદા પાસે પૈસા નહીં હોય... પણ બીજા દિવસે તેઓ તેમનું જૂનું સ્કૂટર જે લગભગ બંધ જેવું જ હતું, તે ખેંચીને નીકળ્યા...અનુની મમ્મી બીનાએ તેમને સ્કૂટર ખેંચીને જતા જોયા એટલે કહ્યું પણ ખરું કે ‘ક્યાં લઈ જાવ છો આ સ્કૂટર ખેંચીને ? તમારે ચાલુ કરાવવું હશે તો અનુના પપ્પા આવશે ત્યારે રિપેર કરાવી લાવશે, પણ તમે શું કામ ખેંચીને લઈ જાવ છો ? પાછી હાંફ ચઢશે તો ?’ પણ એમ માને તો તે દાદા શાના ? અને પાછા આવ્યા ત્યારે રિક્ષામાં આવ્યા, રિક્ષામાંથી રેસર સાઈકલ લઈને ઊતર્યા ત્યારે ખબર પડી કે દાદા એ સ્કૂટર વેચીને સાઈકલ લઈ આવ્યા છે... કહેતાં-કહેતાં બીના રડી પડી, છતાંયે એક વાક્ય

તો તેણે પૂરું જ કર્યું કે, “મારા સસરા જેવા કોઈના સસરા ના થાય, એ તો દેવ હતા; મારા સસરા નહીં, મારા બાપ હતા...” અને તેણે ડૂસકું તાણ્યું...

એવા આ દાદા... થોડી વારે જ અનુ ઊઠી, તેની મમ્મીએ તેને ખોયામાંથી કાઢી તે સાથે જ તે દોડીને દાદાને જ્યાં ભોંયે સુવડાવ્યા હતા ત્યાં આવી ગઈ, દાદાને ઓઢાડેલી સફેદ ચાદર ખેંચી કાઢી... બધાં ના...ના... કરતાં જ રહ્યાં, પણ એમ બધાંની વાત માને તો તે દાદાની લાડલી શાની ? દાદાનો હાથ પકડીને ખેંચવા માંડી, “દાદા, ઊઠો ને... મને ઠંડું ભૂ આપો ને...” અને રડું-રડું થઈ ગઈ...

ખૂણામાં બેઠી બેઠી આ બધુંય બાળકીની રમત જોતી એક સ્ત્રી ઝીણા અવાજે તેની બાજુની સ્ત્રીને કહી રહી હતી કે, “આ દાદાનો પ્રેમ જોઈ કોઈ કહી શકે કે આ બાળકી તેની મા સાથે આંગળીએ...” તે તેનું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો તેની નજર દાદા ઉપર પડી અને તેને લાગ્યું કે દાદા તેમની સફેદ મૂછો ફરફરાવતા બંધ આંખે પણ તેના તરફ આંખો કાઢી રહ્યા છે એટલે તેણે તેની વાત અધૂરી જ છોડી દીધી.... અનુ હજુયે દાદાનો હાથ ખેંચીને તેમને ઉઠાડવાની કોશિશ કરતી હતી...

18

સાભાર સ્વીકાર

હાસ્ય

(૨૦૪) હેલિકોપ્ટર લેવું જ છે સાઈકલ વેચીને : બકુલ ત્રિપાઠી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૬+૧૭૦, રૂ. ૧૩૦/- (૨૦૫) રંગલાની રામલીલા : ડૉ. જયંતી પટેલ, રંગલો, ૨૦૧૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૧૨+૧૪૮, રૂ. ૨૫૦/- (૨૦૬) અમથા અમથા કેમ ન હસીએ : સાંઈરામ દવે, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૧૦૦/- (૨૦૭) સાંઈરામનો હાસ્ય દરબાર : સાંઈરામ દવે, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૦૦/

આ ક્ષણે સ્મૃતિઓની પવનપાવડીએ ચડીને મન જાણે મોર બનીને અતીતની સફરે ઊપડવા થનગની રહ્યું છે.

પ્રવાસો તો દેશમાં ને વિદેશમાં પણ ઘણા થયા. અનેક જગ્યાઓનું સૌંદર્ય મનભરીને માણ્યું. કેરાલાનો રળિયામણો દરિયાકિનારો, હરિદ્વાર, હૃષીકેશમાં આસ્થાના પ્રતીક સમી ગંગાનું પુનિત દર્શન, અલ્હાબાદના મહાકુંભમાં છલકતી શ્રદ્ધા, શ્યામવર્ણી યમુનાનો કલરવ, દક્ષિણનાં અનેક વિશાળ મંદિરો, વિશાખાપટ્ટનમ પાસે આવેલી અકુરુ વેલીમાં આવેલી બોરા કેવ્સ... દાર્જિલિંગમાં ટાઇગર હિલ પરથી વહેલી સવારે વાદળોને વીંધીને પ્રગટી ઉઠેલા સૂરજના પ્રથમ કિરણની સાથે સામે ઝળાહળા થતું કાંચનજંઘાનું ભવ્ય દર્શન... કે આંદામાન, નિકોબારના દ્વીપસમૂહ... મનના કેમેરામાં કેટકેટલી છબીઓ સંચિત થઈ છે. દરેકની ભવ્યતા જુદી, દરેકનું સૌંદર્ય જુદું... દરેકનો આનંદ જુદો... એમાંથી આજે કોની વાત માંડું ? મનમાં મીઠી મૂંઝવણ રમી રહી છે. એક સ્થળની વાત કરવા જાઉં તો બીજું સ્થળ રિસાઈને ફરિયાદ કરે કે બસ મને ભૂલી જ ગયા ? અને કોઈને ખોટું લાગી જાય એ મને કેમ પોસાય ? તો હવે ?

મનમાં હતું કે મારા દેશમાં જ પ્રવાસો ક્યાં ઓછા કર્યાં છે તે વિદેશ ભણી મીટ માંડું ? પણ પછી થયું દેશ હોય કે વિદેશ... આખરે તો સબ ભૂમિ ગોપાલકી. પ્રવાસીને તે વળી દેશ કેવા ને વિદેશ કેવા ? આપણે તો પ્રવાસી પારાવારના...

એટલે આજે તો અહીં મારા જીવનના પહેલા વિદેશ પ્રવાસના રોમાંચની, ત્યાં સ્પર્શી ગયેલાં બે અદ્ભુત સ્થળની વાત કરીશ.

જીવનમાં આમ પણ કોઈ વાત પહેલી વાર બને છે ત્યારે એનું મૂલ્ય અનેકગણું વધી જતું હોય છે. પહેલો પ્રેમ, પહેલો પ્રવાસ, પહેલી પ્લેનની મુસાફરી, પહેલો એવોર્ડ, પહેલી સફળતા કે પહેલી નિષ્ફળતા... “પહેલા” શબ્દની અર્થછાયા જ કદાચ અલગ હોતી હશે.

આજે હવે લગભગ દર વરસે અમેરિકા જાઉં છું ત્યારે થાય છે બાપ રે ! વળી આવડી લાંબી મુસાફરી કરવાની છે ?

પણ ૨૦૦૫ના માર્ચ મહિનામાં પહેલી વાર અમેરિકા ગઈ ત્યારે તો મનમાં નર્થ્યું કુતૂહલ, એક શિશુ જેવું વિસ્મય જ હતું. પરદેશ જવાનું અને એ પણ વહાલના દરિયા જેવી દીકરી પાસે... એના ઉત્સાહની તે શી વાત ?

અમેરિકા જાઉં છું એવી જાહેરાત વટભેર સ્વજનો, મિત્રો પાસે કર્યા સિવાય કેમ રહેવાય ?

હોંશે હોંશે બધી તૈયારી, ખરીદી કરી હતી છતાં છેલ્લી ઘડીએ તો ગભરાટના માર્યા...

“માંડી વાળું તો ?” એવો વિચાર પણ મનમાં આવ્યો હતો. અલબત્ત કોઈને કહેવાનો અર્થ નહોતો. હવે તો પડશે એવા દેવાશે. આગે આગે દેખા જાયેગા... ડગલું ભર્યું કે ના હટવું.

જતા પહેલાં અનેક સ્વજનો પાસેથી જાતજાતની સલાહ-સૂચનાઓનું ભાથું મળેલું કે જેણે મારી મૂંઝવણ ઘટાડવાને બદલે વધારી જ હતી.

આખરે બધી સલાહ-સૂચનાઓ ગાંઠે બાંધી, એરપોર્ટ પર સ્વજનોને બાય કહેતાં ન જાણે કેમ આંખો ભીની બની ઊઠી હતી.

પ્લેનની નાનકડી બારીના કાચમાંથી દેખાતાં ધોળા રૂ જેવાં અઢળક વાદળો જોઈને મનમાં થતું હતું કે હમણાં આમાંથી શૈશવમાં શમણામાં જોયેલી કોઈ સોનપરી કે નીલપરી પ્રગટશે કે શું ? આ કયા દેશનું આકાશ હશે એ જાણવાનું કુતૂહલ થયું, પરંતુ આકાશમાં ક્યાંય કોઈ જગ્યાના નામનાં કોઈ પાટિયાં, કોઈ સરહદ ન દેખાયાં !

આ મુસાફરીમાં રાત-દિવસની કશી ખબર નહોતી પડતી. ઊંઘતાં, જાગતાં, ખાતાં, પીતાં, પિક્ચર જોતાં, મ્યુઝિક સાંભળતાં... આખરે થાકીને શિકાગોના ઓ હેર એરપોર્ટ પર ઊતરી ત્યારે હાશકારો છવાયો. પણ હજુ ઇમિગ્રેશનનો કોઠો પસાર કરવાનો બાકી હતો. ત્યાં શું પૂછે તો શું જવાબ આપવા એ અંગે અનેક સોનેરી-રૂપેરી સલાહો મળી હતી. જે સઘળી શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધીની જેમ વિસરાઈ ચૂકી હતી.

પણ એ કોઠો વિના વિઠ્ઠે સરળતાથી પસાર થઈ ગયો. હું દીકરીને જોવા અધીરી બની હતી. બહાર નીકળતાં જ હાથમાં સુંદર ફૂલોના બુકે સાથે સામે જ ઊભેલાં દીકરી-જમાઈને જોઈને બધો થાક ગાયબ... દીકરી-જમાઈ ભેટી પડ્યાં. લગ્ન પછી પહેલી વાર દીકરીને જોતાં આંખો અને હેયું બંને ભીનાં ન થાય તો જ નવાઈ ને ?

માર્ચ મહિનો હતો. શિકાગોમાં માર્ચ મહિનો એટલે હજુ સ્નો-ફોલ ચાલુ... ઓ હેર એરપોર્ટ પર ઊતર્યા ત્યારે તાપમાન માઈનસ (-) ૧૦ ડિગ્રી બતાવતું હતું પરંતુ સામે સૂર્યનો ઝળાહળા પ્રકાશ દેખાતો હતો. મજાનો તડકો દેખાતા મને થયું કે તાપમાન ભલે આટલું ઓછું હોય પણ તડકો કેવો સરસ છે ! દેશમાં શિયાળાના કૂણા તડકામાં બહાર બેસવાની કેવી મજા આવતી ! અહીં પણ ભલે ગમે તેટલી ઠંડી હોય પરંતુ આવો તડકો હોય પછી વાંધો નહીં. આવો વિચાર કરતાં કરતાં હરખાઈને એરપોર્ટની બહાર નીકળી. સામે જ કાર ઊભી હતી. પરંતુ કાર સુધી પહોંચતાં તો ધ્રૂજ જવાયું. દીકરી

હસીને કહે,

‘મમ્મી, અહીં તડકો જોઈને ખુશ ન થઈ જતી. અહીંનો તડકો તો સાવ છેતરામણો... તડકો તો ખરો... પણ સૂરજદાદા સાવ ટાઢાબોળ... મારો તો પહેલો અનુભવ હતો. ખરે બપોરે બાર વાગ્યે ઠંડા સૂરજદાદા પહેલી વાર અહીં આવીને અનુભવ્યા. નજરૂને તડકાનો ભ્રમ.

દીકરીની વાત સાવ સારી હતી. એનો અનુભવ રોજ રોજ થઈ રહ્યો હતો. સામે આંખો અંજાઈ જાય એવો તડકો દેખાતો હોય પણ એમાં તાપનું નામોનિશાન નહીં. હું મનમાં જ બોલી ઊઠતી... અહીંનો તડકોયે સાવ ખોટાબોલો... એના ભરોસે રહેવાય નહીં. પછી તો દીકરી અવારનવાર મારી મજાક ઉડાવે,

‘મમ્મી, જો સામે કેવો સરસ તડકો છે ! ચાલ, બહાર જવું છે ?’

અને હું હસી ઊઠું... ‘ના રે, તમારા ખોટાબોલા તડકામાં મારે નથી જવું.’

શિકાગો તો આમ પણ વિન્ડી સિટી... અહીંના સૂસવાતા પવનમાં ચાલવાને બદલે પવન આપણને ધક્કા મારી મારીને દોડાવ્યે રાખે. અને જો પવનની સામે થયા તો એક ડગલું ભરવામાં પણ કેવી તકલીફ પડે એ તો અનુભવે જ સમજાય. જોરદાર પવન ફૂંકાતો હોય ત્યારે એની સામે નહીં, એની સાથે રહેવામાં જ હડાપણ છે એવું આપોઆપ સમજાય. જીવનનું પણ કંઈક આવું જ છે ને ?

આ દિવસોમાં અહીં વૃક્ષો સાવ જ સૂક્ષ્ણ ભદ્ર બનીને ઊભાં છે. મને તો કેવાયે નિમાણાં લાગ્યાં. સમ ખાવા પૂરતું પણ એકેય પાંદડું નહીં... એક પણ લીલી ડાળી નહીં. સાવ જ મૃતપ્રાય... આમાં કદી જીવનનો સંચાર થયો હશે કે નહીં એવો પ્રશ્ન અચૂક જાગે. અગણિત વૃક્ષોની હારમાળા... પણ સાવ વેરાન... સાવ ઉજ્જડ ભાસે. એમાં કદી કોઈ પંખી વસ્યા હશે કે કોઈના ટહુકાથી આનંદિત થઈ વાયરા સંગે ઝૂમ્યા હશે એવી કલ્પના પણ ન આવે. મન આપોઆપ કવિ શ્રી અનિલ જોશીનું ગીત ગાઈ રહ્યું : “મારી કોઈ ડાળખીમાં પાંદડાં નથી; મને પાનખરની બીક ન બતાવો...”

પણ હજુ તો એક જ મહિનો થયો હતો. આજે સવારે ઊઠી ત્યાં તો જાણે ચમત્કાર... સૂકી ભઠ ડાળીઓના રૂંવે રૂંવે લીલીછમ્મ મખમલી ફૂંપળોએ ડોકિયાં કર્યાં છે. આખો નજારો એક રાતમાં તો કેવોયે બદલાઈ ગયો !

હાથ ફર્યો કિરતાર તણો... જલ સ્થલ નભ લે અંગડાઈ...

આ કયો ચમત્કાર ? કોઈએ જાદુની છડી ફેરવી કે શું ?

If winter comes, can spring be far behind ?

અંગ્રેજ કવિ શેલી આવા જ કોઈ પ્રસંગે ગાઈ ઊઠ્યો હશે ને ?

શિકાગોમાં મિલેનિયમ પાર્ક, નેવી પિયર, ફ્રિલ્ડ મ્યુઝિયમ, સાયન્સ મ્યુઝિયમ,

ડાઉનટાઉન એરિયા, વિશાળ શોપિંગ મોલ, સ્વામિનારાયણનું ભવ્ય મંદિર, જંગલના વાતાવરણનો અનુભવ કરાવતી રેઇન ફોરેસ્ટ રેસ્ટોરન્ટ, ત્યાંનો પ્રખ્યાત બ્લૂ મૂન શો... અદ્ભુત એક્વેરિયમ... યાદી રોજ રોજ લાંબી થતી રહે છે. માર્દલો સુધી પથરાયેલું મસમોટું મિશિગન સરોવર તો અમારું પડોશી હતું. રોજ સવારે એના સાન્નિધ્યમાં ચાલવાનું, સામે કોઈ મળે તો એનો મીઠો મલકાટ માણવાનો... મન આપોઆપ પ્રસન્ન થઈ ઊઠે.

એ બધાં ભૌગોલિક સ્થળોની વાત... ક્યાંથી કેવી રીતે ક્યાં ગયાં કે ત્યાં શું હતું એ બધી માહિતીના ઢગલાનો આજે બહુ અર્થ નથી રહેતો, કેમ કે આજે ગૂગલ મહારાજની કૃપાથી તમને કોઈ પણ માહિતી એક ક્લિકમાં ફોટાઓ સાથે મળી રહે છે. એટલે એ સ્થળો જોઈને અનુભવેલી સંવેદના વિશેની વાત કરવી વધારે ગમશે. અમેરિકામાં કુલ પાંચ રાજ્યમાં ફરી શકાયું. એક આખું પુસ્તક થાય તેટલા અનુભવોનું ભાથું બંધાયું. એમાંથી મને સૌથી વધારે સ્પર્શી ગયેલી બે જગ્યાની સફર, વહાલયાત્રા અહીં શબ્દને સથવારે. સ્મરણોની અટારીએથી.

મારી એક ખાસ મિત્ર રેખા ટેનેસી રાજ્યમાં ચાટ્ટાંગ ગામમાં રહેતી હતી. તેનો ખાસ આગ્રહ હતો કે મારે થોડા દિવસ તેને ઘેર આવવું જ પડશે. ઈન્ડિયાના પોલીસ સુધી દીકરી-જમાઈ મૂકી ગયાં ત્યાંથી રેખા તેના પતિ સાથે મને લેવા આવી હતી. કોલેજમાં સાથે ભણતાં હતાં તે આજે વરસો પછી અમે મળતાં હતાં. એકબીજાને જોઈ કોલેજના એ મજાના દિવસોની યાદ મનમાં તાજી થઈ. આખે રસ્તે એ યાદો વાગોળતાં અમે ચાર કલાકની મુસાફરી બાદ તેને ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે તેનું વિશાળ ઘર અને સરસ મજાનો બગીચો જોઈ મન બાગબાગ થઈ ગયું. રંગબેરંગી ફૂલો જાણે હસીને મારું સ્વાગત કરતાં હતાં.

રેખા કહે, ‘અહીંનાં ફૂલો દેખાવે રૂડાંરૂપાળાં... પણ સુગંધનો છાંટોયે તને જોવા નહીં મળે.’ પછી ધીમેથી ઉમેર્યું. ‘અહીંના માણસો જેવા... સ્મિત ખરું પણ આત્મીયતા ક્યાં ?’

તેની આ ટકોર હું ચૂપચાપ સાંભળી રહી. મને તો આજ સુધી જે પણ માણસોનો પરિચય, અનુભવ થયો હતો એ બહુ મજાનો હતો. પણ વરસોથી અહીં રહેતા માણસો જેટલો અનુભવ મને ક્યાં હોવાનો ? આમ પણ સારા-નરસા અનુભવો તો દેશ શું કે પરદેશ શું ? દરેક જગ્યાએ વત્તેઓછે અંશે થવાના જ ને ? તેમના રૂપ-રંગ, ચહેરા-મહોરા, રીતિ-રિવાજ ભલે જુદાં હોય પણ માણસમાત્રનો માંદાલો તો એક જ ને ?

અહીં ટેનેસીમાં પણ અનેક સુંદર સ્થળો – રોક ગાર્ડન, મીની નાયગ્રા, સુંદર અને ભવ્ય ગણેશજીનું મંદિર અને તેમાં બેસીને અંગ્રેજીમાં સત્યનારાયણની કથા કરતો

પીએચ.ડી. થયેલો ભારતીય યુવક... હું મન ભરીને બધું નીરખી રહી હતી. પ્રખ્યાત મમ્મથ કેવ્ઝ જોઈ ગુફાનો જાણે આખો કન્સેપ્ટ બદલાઈ ગયો. લાખો વરસોની કુદરતી પ્રક્રિયાથી બનતા વિવિધ સ્ફટિકમય આકારો જોતાં મન ધરાય એમ નહોતું.

પણ મારે વાત તો કરવી છે અહીંની એક નદી સાથેના ઉન્માદી અનુભવની.

તારીખ સાતમી મે ૨૦૦૫નો એ રોમાંચક દિવસ. અમે હતાં દેશથી હજારો માઈલ દૂર, અમેરિકામાં ટેનેસી રાજ્યની પૂર્વ સરહદે આવેલા ચાટ્ટુગા ગામની નજીક આવેલી ઓકોઈ નદીની સાવ સમીપે. ૧૯૯૬માં આ જ નદીમાં યોજાયેલ ઓલિમ્પિકની રિવર રાફ્ટિંગની હરીફાઈમાં ભાગ લેનાર દરેક દેશના ધ્વજ આજે પણ તેની સાક્ષી પુરાવતા આ નદીને સલામી આપી રહ્યા હતા.

ઓકોઈ નદીના વિશાળ જળરાશિને સપાટ મેદાનમાં વહેવાનું ભાગ્ય નથી મળ્યું. એને તો કરવાનો છે સતત સંઘર્ષ, નાનામોટા એકાદબે નહીં... પણ માર્ગમાં આવતા અગણિત વિશાળ ખડકો સાથે અથડાતા-કુટાતા, એને કુદાવતા કુદાવતા જ એણે તો આગળ વધવાનું છે. એ જોઈને રમેશ પારેખનો પ્રશ્ન મારા મનમાં પણ ગુંજી રહે છે.

“સ્પર્શ દઈ

પાણી વહી જાતું હશે

ત્યારે કંઈક...

આ પથ્થરોને કંઈક તો થાતું હશે !”

અનેક કાળમીઠ ખડકો સાથે ખુમારીથી બાથ ભીડતી આ ઓકોઈ નદી પણ પોતાના દામનમાં કંઈ-કેટલીયે સદીઓનો ઇતિહાસ પોતાનામાં શમાવીને વહેતી હશે તેની તો ખબર નથી.

અમે ઓકોઈ નદીમાં રિવર રાફ્ટિંગની સહેલ માટે તત્પર હતા. ટિકિટો લેવાઈ ગઈ. સફરની શરૂઆતમાં માર્ગદર્શન, સલાહસૂચનાઓ આપવામાં આવ્યાં. કંઈ પણ થાય તો બીજા કોઈની જવાબદારી રહેશે નહીં એવું ફોર્મ ભરાવવામાં આવ્યું. કોઈ મોટા ઓપરેશન પહેલાં ડોક્ટર દર્દી પાસે ફોર્મ ભરાવીને સહી કરાવે તેમ અહીં પણ એ વિધિઓમાંથી અમે પસાર થયાં. અમારાં ગ્રૂપ પાડવામાં આવ્યાં. દરેક તરાપામાં છ વ્યક્તિ અને સાતમો ગાઈડ. એમ કુલ સાત વ્યક્તિએ સફર કરવાની હતી. અમારા તરાપામાં ચાર સભ્યોના એક અમેરિકન કુટુંબ સ્કોટ, અને એના, તેનો પુત્ર થોમસ અને પુત્રી એનલ સાથે હું અને રેખા અમારા ગાઈડ નીલ સાથે ગોઠવાયાં ત્યારે મારા મનમાં એક અવઢવ ચોક્કસ હતી. બધાંએ ખૂબ ડરાવ્યાં હતાં કે આ નદીમાં રાફ્ટિંગ કરવાનું તમારું કામ નહીં. કેમ કે આ વાઈલ્ડ નદીમાં ચારે તરફ વિશાળકાય, કાળમીઠ અસંખ્ય ખડકો, જેની સાથે જરા પણ ટકરાવ એટલે...

છાતી પર બખ્તર અને હાથમાં મોટાં હલેસાં સાથે નાનકડા તરાપા જેવી રબર-બોટની કિનારી પર બેસવાનું અને ખડકો વચ્ચેથી કુદાવવાનું ! જરા પણ બેલેન્સ ગુમાવ્યું તો...?

“ઓ માઝી રે...” પિક્ચરમાં જોયેલાં કેટલાંયે ગીતો, દશ્યો, નજર સમક્ષ તરવરી રહ્યાં હતાં. અહીં અમે ફક્ત પ્રવાસીની ભૂમિકામાં જ નહોતાં. અહીં તો પ્રવાસી પણ અમે ને માઝી પણ અમે ! નાવિક અને નાખુદા પણ અમે ! કેવો સુંદર મજાનો ભ્રમ ! ખુદનો જ ભરોસો કરવાનો હતો અને તે કેટલો અઘરો હોય છે તે અનુભવ સિવાય કેમ સમજાય ?

‘Row a boat’ અમારા ગાઈડની સૂચના સાથે જ એકીસાથે અમારાં સાતે જણાંનાં હલેસાં ચાલવા લાગે. એકાદ ક્ષણ મનમાં ગર્વની લાગણી પણ જાગે કે વાહ...! હું બોટ ચલાવું છું. “શકટનો ભાર જયમ ધ્યાન તાણે !” ભ્રમ પણ કેવો મજાનો...! હકીકતે મારું હલેસું તો પાણીને વહાલ કરતું હોય તેમ મૃદુતાથી ફક્ત સ્પર્શતું જ હતું. પાણીના એ પ્રચંડ પ્રવાહને ખસેડવાની તાકાત મારામાં ક્યાં હતી ? છતાં એ ભ્રમ કેટલો સુખદ અને રોમાંચક ! જોકે આમ પણ માનવી કેટકેટલા ભ્રમ સાથે જ જીવતો હોય છે ને ? મારે તો મારો આ સુખદ ભ્રમ થોડી વાર માટે અકબંધ રાખવો હતો. હું પૂરી નિષ્ઠા સાથે પ્રયત્ન તો કરતી જ હતી ને ? પ્રયત્નનો આનંદ કે મૂલ્ય પણ ક્યાં ઓછાં હોય છે ? ગાઈડના ‘ટેક એ બ્રેક...’ શબ્દ સાથે હલેસાંને આરામ. જાણે અમે જ બોટ ચલાવી હોય તેવો ગર્વ અમારા ચહેરા પર ઝળકી રહે. અમારો ગાઈડ નીલ અમારો એ ભ્રમ અકબંધ રાખી અમારો આભાર માનતો રહે. સતત હસતો, હસાવતો અને અમારાં વખાણ કરી અમને પ્રોત્સાહિત કરતો વળી બે ચાર ખડકો કુદાવી દે. અને અમારાં તન-મન આખ્યાં ભીનાં ભીનાં...

અહીં તો જેટલો અફાટ જળરાશિ... એનાથી પણ કદાચ વધારે વૃક્ષરાશિ...! વિશાળ વૃક્ષોના બેટ વચ્ચે નાયતા, ફૂદતાં અફાટ નીર. કોઈ અપ્સરા નદીમાં નહાવા પડી હોય અને તેને કોઈ જોઈ ન જાય તે માટે તેની ચોતરફ સુરક્ષાકવચ ગોઠવ્યું હોય તેમ અહીં ઓકોઈ નદીની આસપાસ ચારે તરફ અગણિત વૃક્ષોની, જંગલની ચોકી હતી... ચારે તરફ લીલોછમ્મ અંધકાર... અને વચ્ચે... પવનપાવડીએ નાયતી, ફૂદતી, આ ઓકોઈ રિવર ! હું તો એને વાઈલ્ડ ન જ કહું... હું તો એને પ્રિયતમને મળવા જતી ઉન્માદી પ્રોષિતભર્તૃકા જ કહું. સતત ઉછળતા આ જળરાશિને વંદી રહ્યાં હોય તેમ વૃક્ષો ડાળીઓ ઝુકાવી રહ્યાં હતાં. તો કોઈ નખરાળાં વૃક્ષ ડાળીઓ વડે પાણીને અછડતો સ્પર્શ પણ કરી લેતાં હતાં. કોઈ વળી ગર્વિષ્ટ રહીને ટટ્ટાર પણ ઊભાં હતાં. જેવી જેની શ્રદ્ધા. કેટલાક જબરા... માથાભારે વૃક્ષોએ તો આવડા પ્રચંડ પ્રવાહમાં પણ કાળમીઠ ખડકો પર પોતાનો

અડો જમાવ્યો હતો.

ત્રણ કલાકની આ સફરમાં અમારી બોટ અથડાતી, ફૂટાતી, વાંકીચૂંકી થતી ઊછળતી રહી અને અમને પણ વાંકાંચૂંકાં કરી ભીનાં કરતી રહી. અમારો ગાઇડ નીલ ભારે સતર્ક હતો. તેના કુશળ હાથોમાં અમે સલામત, નચિંત હતાં. જીવનમાં પણ ઈશ્વર જેવા સમર્થ નાવિકના હાથમાં પરમ શ્રદ્ધા સાથે લગામ સોંપી દો તો ગમે તેવાં સંકટો જરૂર પાર કરી જ શકાય ને ?

આ ક્ષણે તો મનમાં એક જ વાત ઊઠે છે. આ પળોનો કોઈ અંત ન હોવો જોઈએ. આ સફર આમ જ અવિરત ચાલુ રહેવી જોઈએ. પણ આનંદનાં તો અમીઠાંટણાં હોય. રસના ચટકા હોય, ફૂંડાં નહીં. એ કહેવત અહીં પણ લાગુ પડતી જ હશે ને ? સફર ચાલુ જ રહે તો આ નિરવધિ આનંદની વાત કોને કરવી ? કેમ કરવી ? આમ પણ Happiness is the way of travel, not the destination. દરેક સુખદ ક્ષણનો અંત હોય છે.

માનવમન પણ કેટલું વિચિત્ર છે ! સફરની શરૂઆતમાં હતું કે રસ્તામાં બહુ મોટા ખડકો ન આવે તો સારું...! પણ હવે તો એ ખડકોએ જે આનંદ આપ્યો હતો તે માણ્યા પછી થયું કે ના...ના... ખડકો તો આવવા જ જોઈએ. સપાટ સીધા વહેવામાં કદાચ સલામતી હશે. પણ આનંદ ક્યાં ? રોમાંચ ક્યાં ? રોમાંચ, ઉન્માદ તો ખડકો હોય તો જ માણી શકાય. જીવનનું સનાતન સત્ય !

અને લાસ્ટ બટ નોટ લિસ્ટની જેમ મારી આ પહેલી વિદેશયાત્રાનું આખરી લક્ષ્ય તો હતું નાયગ્રા. વરસોથી જ્યાં જવાનાં શમણાં જોયાં હતાં. મિત્રો પાસેથી જેની અનેક વાતો સાંભળી હતી. જેના ફોટાઓ જોતાં હું કદી ધરાતી નહોતી એવા નાયગ્રાને હવે રૂબરૂ મળવાનું હતું. એ સૌભાગ્ય કંઈ જેવુંતેવું હતું ?

ન્યૂયોર્કમાં ટાઇમ્સ સ્ક્વેરમાં ૪૨ મી સ્ટ્રીટની ઝળાહળા રોશની માણ્યા બાદ બીજે દિવસે ૨૦૦૫ના ચોથી જુલાઈએ અમે બફેલો પહોંચ્યા ત્યારે તેમના સ્વતંત્રતા દિવસની રોશનીથી વાતાવરણ ઝળાહળા હતું. મુસાફરીનો થાક હતો પણ એના કરતાં વધારે તાલાવેલી નાયગ્રાને મળવાની હતી. હરખાતાં હરખાતાં સામાન હોટેલમાં મૂકી, થાકની પરવા કર્યાં સિવાય અમે નીકળી પડ્યાં.

નાયગ્રા એટલે જાણે ન્યૂયોર્ક અને કેનેડા વચ્ચેની ઇન્ટરનેશનલ બોર્ડર. નાયગ્રા નદીથી લગભગ ૧૭૬ ફૂટ (૫૨ મી.) ઉંચાઈથી પડતો ધસમસતો પ્રવાહ નાયગ્રા ફોલમાં પરિવર્તિત થાય છે. અમેરિકન ફોલ, બ્રાઇડલ વેલી ફોલ, અને હોર્સ શૂ ફોલ (કેનેડા તરફ) એમ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા આ ફોલનો પ્રવાહ લગભગ ૧,૫૦,૦૦૦ ગેલન પ્રતિ સેકન્ડ છે.

નાયગ્રાની પહેલી ઝાંખી અને અમે સાવ જ અવાચક... અવાક... મન ભરાઈ આવ્યું. આ કેવા વિરાટની લગોલગ હતા અમે ! પહેલા દર્શનની પહેલી ક્ષણોનો અનુભવ...

નાયગ્રા ધોધ માટેની મારી અપેક્ષાઓ બહુ જ ઊંચી હતી. છતાં, જ્યારે જાતે જોયો ત્યારે મારી બધી જ ઊંચી અપેક્ષાઓને પણ એ અનુભવ પાર કરી ગયો. હું ચકાચોંધ થઈ જઈશ એવી કલ્પના હતી, પરંતુ નાયગ્રાના જાદુથી હું આટલી અભિભૂત બની રહીશ એવી ક્યાં ખબર હતી ?

“આંખ તાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી” આ કોની પંક્તિ મનમાં દોડી આવી ? આ વિરાટનાં દર્શન ઝીલવાની અમારી પાત્રતા કેટલી ? “કાંગાલ નયન યેથા દ્વાર હતે આછે ફિરે ફિરે...” ટાગોરનું પુણ્યસ્મરણ મનમાં ઊભરી આવ્યું.

થોડી વારે ભવ્ય ભવ્ય...ના ઉદ્દગારનો પહેલો ઊભરો શમ્યો. હવે દષ્ટિ નાયગ્રાની જુદી જુદી ભંગિમાઓ તરફ વળી.

ટિકિટની સાથે આપેલા બ્લ્યૂ રંગના રેઇનકોટ પહેરીને ટિકિટો લઈ અમે મેઇડ ઓફ ધ મિસ્ટની સફરે નીકળી પડ્યાં. ઉપર અસીમ આકાશ, નીચે અફાટ જળધોધ... મસમોટી ફેરીમાં અનેક સહયાત્રીઓ સાથે અમે પણ આનંદથી ચિચિયારીઓ પાડતા હતા. આ ફેરી લગભગ ધોધથી એટલા અંતર સુધી લઈ જાય છે જ્યાંથી પાણીનો ધોધ જેટલા વેગથી પડે એટલું જ પાછું એનું ફીણ ઊડે અને આપણી આસપાસ એક ગાઢ ધુમ્મસ રચાય.

રેઇનકોટ પહેર્યા હોવા છતાં નાયગ્રા તમને તરબોળ કર્યા સિવાય રહે જ નહીં. દૂર દૂરથી ઊડીને વહાલથી વળગી પડતી પાણીની શિકરો, ધોધનો પ્રચંડ અવાજ, આપણી આસપાસ રચાતું ધુમ્મસ, અને નાયગ્રાની નજદીકી – આ બધું મળીને એક અદ્ભુત સંમોહનમાં આપોઆપ ગરકાવ થઈ જવાય.

મૌન રહીને માણવું આજે લગભગ અશક્ય હતું. ગમે તેવા મૂંગા માણસના મોઢામાંથી પણ એક વાર તો આનંદનો ઉદ્દગાર અચૂક સરી જ પડે. સ્વતંત્રતા-દિવસ હોવાથી જાતજાતની રંગીન આતશબાજીથી આકાશમાં અદ્ભુત નજારો સર્જાતો હતો. તેનું પ્રતિબિંબ નાયગ્રાના અફાટ જળરાશિમાં અનેરી રંગછટા રેલાવતું હતું. જાણે આસમાનના નવલખા તારલા પાણીમાં રાસ રમવા ઊતરી આવ્યા હતા ! નજર ક્યાંથી ક્યાં ફેરવવી એ સમજાતું નહોતું. અમારા જેવા હજારો યાત્રીઓ કેમેરાની ચાંપો દાબવામાં મશગૂલ હતા. આશ્ચર્ય, આનંદ, ઉલ્લાસની ચિચિયારીઓ હવામાં સતત પડઘાતી રહી.

‘અરે, મમ્મી, અહીં તો જો... અને આ તરફ તો નજર કર...’

દીકરીના શબ્દો સાથે મારી નજર કોઈ એક જગ્યાએ ઠરવાને બદલે ચકળવકળ બની ચારે તરફ ફરતી જતી હતી. ક્યાંક કશું ચૂકી જવાય તો ? કોઈ દશ્ય આંખથી

ક્યાંકથી ઓઝલ થઈ જાય તો ?

સામે દેખાતી હતી ઝળાહળા થતી કેનેડાની લાઈટો. અમેરિકા અને કેનેડા.... વચ્ચે બસ એક બ્રિજ... એ પસાર કરો તો સામે કેનેડા... પણ એ બ્રિજ ઓળંગવા માટે વીઝા જરૂરી હતા. જે અમારી પાસે નહોતા. એથી આ વખતે તો એક જ તરફથી આ અફાટ જળરાશિને જોઈને સંતોષ માનવાનો હતો. પહેલી જ વારમાં આટલું માણી શકાયું એ કંઈ ઓછું છે ?

હવે પીળા રંગના રેઈનકોટ, અને નાયગ્રા લાખેલા સેન્ડલ પહેરી અમે ગોટ આઈલેન્ડ અને બ્રાઈડલ વેલી પાસે પહોંચીને ઉપરથી પડતા ધોધમાર જળરાશિને માથા પર ઝીલતાં રહ્યાં. ગંગાના ધસમસતા પ્રવાહને જટામાં ઝીલનાર ભગવાન શિવજીનું સ્મરણ અનાયાસે થઈ આવ્યું.

માથા પર પાણીનો ઢગલો... ઉન્માદભરી ચિચિયારીઓ... થરથર ધૂજતા ધૂજતા પણ ત્યાંથી ખસી જવું સહેલું તો નહોતું જ... મૂર્તિમંત આનંદ એટલે શું ? રોમાંચનો સાક્ષાત્કાર... પાણીનાં ટપકતાં બિંદુ સાથે રચાતું મેઘધનુષ હાથ લંબાવતાં જ સાતે રંગો પોતીકા બનીને આપણી પાસે દોડી આવે... હંમેશાં ઉપર આકાશમાં જોયેલું હૈયાવગું મેઘધનુષ અહીં સાવ હાથવગું... જાણે સાથ નિભાવવાનો વાયદો કર્યો હોય એમ મારી સાથે સાથે એ દોડી રહ્યું હતું. અહીંયાં દરરોજ મેઘધનુષ જોવા મળે છે, એક વાર નહીં, એક દિવસમાં અનેક વાર. ૧૯૯૯ના ડિસેમ્બર મહિનામાં એક જ દિવસમાં સતત ચૌદ કલાક સુધી મેઘધનુષ દેખાયું હતું જે આ પૃથ્વી પરના સૌથી લાંબા કલાકોના મેઘધનુષનો વિશ્વરેકોર્ડ ધરાવે છે – એવી માહિતી પણ કોઈએ આપી.

આકાશ, ધરતી, પવન અને અગાધ પાણી... અને ફટકડાનો અગ્નિ ગણો તો પંચતત્ત્વો નજર સમક્ષ મૂર્તિમંત થઈ ઊઠે છે. કુદરતનાં પરમ તત્ત્વનો એહસાસ અનાયાસે થાય છે... આંખ બંધ થાય છે... કોણ કહે છે કે ઈશ્વર નથી ? ગમે તેવા નાસ્તિકથી પણ એકાદ બે ક્ષણ તો અવશ્ય આસ્તિક બની જવાય એવું અદ્ભુત દશ્ય... આંખો કે અંતરને ધરવ થતો નથી. પાણી તો રોજ જ જોઈએ છીએ... અરે, વિશાળ મહાસાગર પણ અનેક વાર જોયા છે. છતાં થાય છે કે સાવ નિકટનું. રોજ રોજનું આ પરિચિત તત્ત્વ આજે કેટકેટલાં, કેવાં કેવાં રૂપ ધારણ કરીને અહીં વિદ્યમાન થયું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ ગીતામાં કદાચ કહ્યું હોત કે ધોધમાં હું નાયગ્રા છું તો એનો સહજ સ્વીકાર જ હોત.

પરંતુ હજુ આનાથી પણ વધારે અદ્ભુત બીજું એક દશ્ય અમારી પ્રતીક્ષામાં હતું. છેક ભીતર સુધી સ્પર્શી ગયેલા એ દશ્યની ઝાંખી શબ્દોમાં અધૂરી જ રહેવાની. પણ અત્યારે તો શબ્દોનો જ સહારો ને ?

નાયગ્રાના પ્રચંડ વેગથી પડતા ધોધ પાસે એકદમ બાજુમાં ઊભેલી વ્યક્તિ બોલે

તોપણ એ પ્રયંડ ઘુઘવાટ, એ નાદ પાસે કશું સાંભળી ન શકાય. એક નજર નીચે નાખીએ ત્યાં ચક્કર આવી જાય કે જરીક સમતુલા ગુમાવીએ તો સીધા નાયગ્રાના પાણીમાં ક્યાંયે ગરકાવ થઈ જવાય. એવી જગ્યાએ ટ્યુકડાં પંખીઓએ ઈંડાં મૂક્યાં હતાં અને તેના પર બેસી નિરાંતવા જીવે સેવી રહ્યાં હતાં. કેટલાંક નાનાં બચ્ચાઓ પાણીના આ તીવ્ર ઘોંઘાટની પરવા કર્યાં સિવાય પોતાના લયમાં ટહુકી રહ્યાં હતાં. વાહ... એક તરફ પ્રયંડ ધોધ અને તેનો ભયાનક નાદ, અને બાજુમાં ટ્યુકડાં પંખીઓનું નિર્ભય રીતે ગવાતું સમૂહગાન ! સંઘર્ષ વચ્ચે પરમ શાંતિ... મનને અભિભૂત કરી દે એવી કુદરતની આ અકળ લીલા મૌન બની નીરખી રહ્યા. ધન્ય છે કિરતાર તારી કળા...

સર્જન ને સંહાર ઊભા હારોહાર, અનંતને દરબાર...

અંતરમાં પરમ શ્રદ્ધાનો એક રણકાર, આંખો બંધ, શબ્દો ગાયબ. હૈયું અને હાથ બંને આપોઆપ જોડાઈ રહ્યાં. જોતાં ધરાઈએ નહીં એવા આ દશ્યની છબી દિલમાં હંમેશ માટે અંકિત થઈ ચૂકી અને ભીતરમાં રણકી રહી આ સદાબહાર પંક્તિ...

ઘૂઘવતા જળે પ્રભુ, ખડકનું મૌન દે...

18

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા, ગઝલ, હાઈકુ, ગીત

(૨૧૧) બીજી બાજુ હજી મેં જોઈ : લલિત ત્રિવેદી, ૨૦૧૩, શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૧૨, રૂ. ૧૦૦/- (૨૧૨) આંખોના આકાશમાં : હેમા ઉદય મહેતા, ૨૦૧૩, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૧૬+૧૨૦, રૂ. ૧૨૫/- (૨૧૩) ગઝલના તેજને ઝંખું : જગતમિત્ર, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૫૦/- (૨૧૪) મનોરથ : ઈશ્વરી દેવાંગ મહેતા, ૨૦૧૧, લેખક પોતે, પૃ. ૧૦+૭૩, રૂ. ૭૦/- (૨૧૫) અભિધા ભા. ૧ : પીટર મેકવાન 'દ્વિતારક', ૨૦૧૩, લેખક પોતે, ૪, વંદનપાર્ક, આઈટીઆઈ પાસે, આણંદ, પૃ. ૮+૮૩, રૂ. ૫૦/- (૨૧૬) તસ્બીહ : ડૉ. દિના શાહ, ૨૦૧૩, લેખક પોતે, દિના હોસ્પિટલ, બગીચા પાસે, વડોદરા-૧૩, પૃ. ૧૨+૧૦૦, રૂ. ૧૫૦/- (૨૧૭) વીજળીના ચમકારે : ડૉ. દિના શાહ, ૨૦૧૩, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૬૦/-

તેનજિન ત્સુદુએ;
અનુવાદ : રાજેશ પંડ્યા

[ગયા અંકમાં તેનજિન ત્સુદુએનાં કાવ્યો પછી આ અંકમાં નિબંધ - આત્મકથન. એમનાં કાવ્યોનાં મૂળિયાં ક્યાં ક્યાં ફેલાયેલાં છે એની જાણ સારુ, નિબંધના વાચન પછી ફરી કાવ્યો વાંચવાની ફરજ પણ પડશે, કદાચ. આવા કદાચિત્માં જે નિશ્ચિતપણે સુચવાય છે તે જેટલું જીવન છે એટલું લેખન પણ છે. પ્રતિબદ્ધલેખનનાં આવાં નક્કર ઉદાહરણો ખરેખર ઓછાં મળશે.]

મને પૂછવામાં આવે કે હું ક્યાંનો રહેવાસી છું ? તો, મારી પાસે એનો કોઈ જવાબ નથી. મને લાગે છે : હું ક્યાંયનો નથી, ને મારું કોઈ ઘર નથી. આમ તો મારો જન્મ મનાલીમાં થયો. પણ મારાં મા-બાપ કર્ણાટકમાં રહે છે. હિમાચલની બે સ્કૂલોમાં હું ભણ્યો. પછી મદ્રાસ, લડાખ અને મુંબઈમાંથી આગળનું શિક્ષણ મેળવ્યું. મારી બહેનો વારાણસીમાં રહે છે ને ભાઈઓ ધર્મશાળામાં. મારા રજિસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર પ્રમાણે હું ભારતમાં રહેનારો એક વિદેશી છું અને તિબેટનો નાગરિક છું. જોકે દુનિયાના રાજકીય નક્શામાં સ્વતંત્ર તિબેટ ક્યાંય નથી. મને તિબ્બતી બોલવું ગમે છે પણ લખું છું અંગ્રેજીમાં. હું હિંદી ગીતો ગાઉં છું મોજથી. પણ મારા ઉચ્ચાર ખોટા ને રાગ બસૂરા હોય છે. ક્યારેક કોઈ હેતુપૂર્વક જાણવા માગે કે હું ક્યાંનો છું ત્યારે તેમને હું ચોંકાવી દેતો સજ્જડ જવાબ આપું છું : 'તિબેટનો.' પછી મારા પર સવાલોનો મારો થાય છે, શંકા કરાય છે ને સહાનુભૂતિ દેખાડાય છે, પરંતુ તેમાંનો એક પણ જણ એ સાદી વાસ્તવિકતા સમજી શકતો નથી કે આ વિશાળ વિશ્વમાં એવી કોઈ જગ્યા નથી જરીક જેટલીય કે જેને હું મારું ઘર કહી શકું. હું આ સંસારમાં કેવળ શરણાર્થી જ રહીશ. હંમેશાં.

જ્યારે અમે હિમાચલ પ્રદેશની એક તિબેટિયન સ્કૂલમાં ભણતાં હતાં ત્યારે અમારા શિક્ષકો, તિબેટ પર થતા અત્યાચારોની અનેક વાર્તાઓ અમને સંભળાવતા. અમને સતત કહેવામાં આવતું કે આપણે બધાં શરણાર્થીઓ છીએ અને આપણાં કપાળ પર મોટો 'R' (Refugee) કોતરાયેલો છે. ત્યારે એ બધું અમને સમજાતું નહીં. અમને થતું કે ટીચર આવી વાતો જલદી પૂરી કરે જેથી અમારે તેલથી ચપચપતાં માથાં લઈ તડકામાં ઊભાં રહેવું ન પડે. હું ઘણા લાંબા સમય સુધી દઢપણે માનતો રહ્યો કે અમે એવા ખાસ મનુષ્યો છીએ કે જેના લલાટે 'R' લખાયેલો છે. (આને લીધે) અમારી નિશાળની આજુબાજુ રહેનારા ભારતીય પરિવારોથી અમે તરત જુદા તરી આવતા. ત્યાં એક ખાટકીનું કુટુંબ રહેતું. જે રોજ સવારે એકવીસ ઘેટાંબકરાં હલાલ કરતું. (એના કતલખાના પાછળથી જ્યારે, અધકાખ્યાં બકરાંનાં ગળાંમાંથી, બેં-બેં સંભળાય ત્યારે એનાં પતરાનાં

છાપરાં પર અમે પથ્થરો મારતા..) બાજુમાં બીજા પાંચ પરિવાર રહેતા. એમને સફરજનના બગીચા હતા. એ બધાં જુદી જુદી રીતે માત્ર સફરજન જ ખાધા કરતા હશે એમ લાગતું. સ્કૂલમાં અમારી સિવાય બીજા લોકો ખાસ દેખાતા નહીં. કેટલાક વિદેશીઓ સમયાંતરે મુલાકાત લીધા કરતા. અહીં અમે પહેલો પાઠ એ શીખ્યાં કે અમે શરણાર્થી છીએ અને આપણે આ દેશના નથી.

ઝુમ્મા લાહિરીની ‘ઇન્ટરપ્રિટર ઓફ મેલાડીઝ’ હજી મારે વાંચવાની (બાકી) છે. એક મેગેઝિનમાં આ પુસ્તક વિશે વાત કરતાં એમણે કહ્યું, ‘Her exile grew with her.’ મને આ મારી પોતાની જ વાત લાગે છે. હમણાં બની રહેલી નવી હિંદી ફિલ્મોમાંથી જે ફિલ્મની ખૂબ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ એ છે જે. પી. દત્તાની ‘રેફ્યુજી.’ આ ફિલ્મનું એક દૃશ્ય અમારી દશાને તીવ્રતાથી વ્યક્ત કરે છે : સરહદની પેલે પારથી એક પિતા પોતાના પરિવારને પડોશી મુલકમાં લઈને આવે છે. કોઈ પણ જાતની પ્રાથમિક સગવડો વિના તેઓ જીવે છે. જીવનને ટકાવી રાખે છે. છેવટ સુરક્ષા અધિકારીઓ એને પકડી લે છે અને એની ઓળખ વિશે અનેક સવાલ પૂછે છે. એ રડતો રડતો કહે છે : “वहाँ हमारा जीना मुश्किल हो गया था, इसलिए हम यहाँ आये। अब यहाँ भी... क्या रेफ्यूजी होना गुनाह है ?” આ સાંભળીને સેનાનો અધિકારી મૂંગોમંતર થઈ જાય છે.

થોડાક મહિના પહેલા, ન્યૂયોર્કમાં તિબેટીઓનું એક જૂથ વિચિત્ર સંકટમાં મુકાયું. એ જૂથમાં મોટાભાગના યુવાનો હતા. તિબેટના એક યુવાનનું અણધાર્યું મૃત્યુ થયું હતું અને એમાંના કોઈને અગ્નિસંસ્કારની વિધિ આવડતી નહોતી. બધા એકબીજા સામું જોતા રહ્યાં. અચાનક એમણે અનુભવ્યું કે એ બધાં ઘરથી કેટલે બધે દૂ..ર છે ! અબેના પીએ બુસિઆના એક કાવ્યમાં આવે છે : “वरसोनां वरसथी दङ्गनाव्या विनाना अमारा पूर्वज्ञे / अमारी साथे वाणु करी / अमारी पाछण पाछण छेक / शयनकक्षनां बारण्णां सौंसरवा आवीने ङाभां रहे छे.”

એશિયામાંથી પશ્ચિમના દેશોમાં કમાવા જનારા કેટલાય વસાહતીઓની જેમ તિબેટિયન નિરાશ્રિતો પણ જાય અને ત્યાંના અત્યંત યાંત્રિક અને સ્પર્ધાના વાતાવરણમાં ટકી રહેવા સખત મહેનત કરે. એક તિબેટિયન વૃદ્ધને ત્યાં ઠીક ઠીક પગારની નોકરી મળી. ટાંચી આવકવાળા પોતાના પરિવાર પર હવે બોજારૂપ નહીં બનવું પડે તે વિચારે એ ખૂબ ખુશ થયો. નોકરીમાં એણે માત્ર આટલું જ કામ કરવાનું. બીપ બીપ અવાજ સંભળાય ત્યારે એક બટન દબાવવાનું, બસ. આખો દિવસ આ નાનકડું કામ કરવામાં એને ભારે ગમ્મત થતી. એ હાથમાં માળા લઈ, મંત્ર ગણગણતો, દિવસભર ત્યાં બેસે. જેવું બીપ બીપ સંભળાય કે બટન દબાવે ને મણકો ફેરવે. (forgive him, oh Lord, for he knew not what he was doing). કેટલાક દિવસો પછી એણે કુતૂહલવશ પોતાના સહકર્મચારીઓને પૂછ્યું : આ બટન શાનું છે ? એમણે કહ્યું કે જ્યારે જ્યારે

તમે બટન દબાવો છો ત્યારે ત્યારે એક મરઘીની ગરદન કાપો છો. એણે તરત જ નોકરી છોડી દીધી.

ઈ. ૨૦૦૦ના ઓક્ટોબરમાં આખી દુનિયા સિડની ઓલિમ્પિકમાં તલ્લીન બની ગઈ હતી. અમે બધા પણ, હોસ્ટેલના કોમનરૂમમાં ટી.વી. સામે બેસી, ઓપનિંગ સેરેમની શરૂ થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. અરધીક સમારંભ પૂરો થયા પછી મને બધું ઝાંખુંપાંખું લાગ્યું. હું કશુંય ચોખ્ખું જોઈ શકતો નહોતો. મારો ચહેરો ભીંજાઈ ગયો. હું રડી રહ્યો હતો. ના. વાતાવરણનો પ્રભાવ નહોતો. રમતનો આવેશ પણ નહોતો. એ વખતે હું સિડનીમાં હોઉં એવી ઈચ્છા પણ નહોતી. મેં મારી આજુબાજુનાંઓને સમજાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો કે એવું કંઈ નથી. પરંતુ તેઓ સમજી શક્યાં નહીં. અરે, સમજવાની શરૂઆત પણ કરી શક્યાં નહીં. તેઓ કેવી રીતે સમજી શકે ? તે બધાં તો એક દેશના નાગરિક છે. એમને, પોતાનો દેશ ક્યારેય ગુમાવવો પડશે, એવો વિચાર પણ આવ્યો નથી. એમને ક્યારેય પોતાના દેશ માટે રડવું પડ્યું નથી. એમને પોતાનું એક ચોક્કસ સ્થાન છે. માત્ર દુનિયાના નકશામાં જ નહીં, ઓલિમ્પિક રમતોત્સવમાં પણ. જ્યાં એમના દેશબાંધવો ગર્વભરે પરેડ કરી શકે છે, પોતાનો રાષ્ટ્રીય ગણવેશ પહેરી, હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ લઈ, આત્મવિશ્વાસથી ઊંચે ને ઊંચે ફરકાવી શકે છે. હું એ બધાં માટે ખરેખર ખૂબ ખુશ છું.

જ્યારે હું - આંસુમાં ડૂબેલો - ચૂપ હતો, ત્યારે મારા બદલે નેરુદા બોલ્યા : 'Night comes down, but your stars are Missing.' [રાત તો પડે જ છે, પણ તમારા જ સિતારા નથી હોતા ક્યાંય.] બાકીનું પ્રસારણ કંઈક સ્તબ્ધતાથી અને ભારે હૃદયે હું જોતો રહ્યો. ચૂપચાપ. તેઓ રમતગમત દ્વારા સરહદો ભૂંસવાની અને ભાઈચારો વધારવાની વાતો કરતા હતા. પોતપોતાના ઘરમાં સલામત રહી તેઓ એક માનવજાતિ તરીકે ભેગા થવાની ચર્ચા કરતા હતા. હું તો રહ્યો એક શરણાર્થી. પોતાના ઘરે પાછા જવાની આશા રાખ્યા સિવાય હું બીજી કંઈ વાત કરું ?

ઘર મારા માટે એક વાસ્તવિકતા છે. પરંતુ એ ત્યાં છે; દૂર... અને હું અહીંયાં એનાથી ખૂબ દૂર. એ એ જ ઘર છે જેને મારાં દાદા-દાદી અને માતા-પિતા પાછળ છોડી આવ્યાં છે, તિબેટમાં. એ એ જ ઘાટી છે જ્યાં મારાં પોપો-લા અને મોમો-લાનાં ખેતર હતાં, ને ઘણાંબધાં યાક હતાં. જેની પાછળ મારાં માતાપિતા બચપણમાં દોડાદોડી કરતાં. હવે મારાં મા-બાપ કર્ણાટકના એક રેફ્યુજી કેમ્પમાં રહે છે. એમને એક મકાન ને થોડીક જમીન મળી છે. જેમાં એ આખા વરસની મકાઈ ઉગાડે છે. હું એમને મળવા માટે બે'ક વરસે એકાદ વાર જાઉં છું, વેકેશનમાં. ત્યારે હું એમને તિબેટના અમારા ઘર વિશે જરૂર પૂછું છું. એક વાર એમણે એ કાળા વિનાશકારી દિવસની મને વાત કરી ત્યારે તેઓ ચાંગથાંગનાં હરિયાળાં ચરિયાણાંમાં યાક ને ઘેટાં ચરાવતાં ચરાવતાં

રમતાં હતાં. અને અચાનક જ એમને ગાંસડાં-પોટલાં બાંધીને ભાગવું પડ્યું. બધાં જ ગામ છોડીને ભાગી રહ્યાં હતાં. ચારેકોર અંધાધૂંધી હતી. લૂંટફાટે માઝા મૂકી હતી. વચ્ચે આવનાર કોઈ પણની ચીનાઓ કતલ કરી નાંખતા હતા. મઠી પર બોમ્બ ફેંકતા હતા. આવે આવેનાં ગામડાંઓમાંથી ધુમાડો દેખાતો હતો, ને પહાડોમાં બુમરાણ મચી હતી. છેવટ પોતાનું ગામ છોડી, પગપાળા હિમાલય ઓળંગી તેઓ ભારતમાં દાખલ થયાં, સાવ નાના બાળક હતાં ત્યારે.

ભારતમાં એમણે માસુમારી, બીર, કુલ્લૂ અને મનાલીમાં સડક-મજૂરો તરીકે કામ કર્યું. મનાલીથી લડાખ સુધીની સેંકડો કિલોમીટર લાંબી, દુનિયાની સૌથી ઊંચી, પહોળી ને પાક્કી સડક તિબેટિયન મજૂરોએ બનાવી હતી. મારાં માતા-પિતા કહેતાં કે શરૂઆતના એ મહિનાઓમાં ઘણાં તિબેટીઓ ગરમી સહન ન થવાથી મરી ગયાં'તાં. કેટલાંકને અહીંનું ચોમાસું પણ સઘું નહીં. છતાં કેમ્પ લાગેલા જ રહ્યા ને સડકનું કામ ત્રણે પાળીમાં ચાલતું જ રહ્યું. એ વખતે, સડક પર બાંધેલા કોઈ કામચલાઉ તંબૂમાં મારો જન્મ થયો. હું મારા જન્મદિન વિશે મારી માને પૂછું છું ત્યારે એ એક જ જવાબ આપે છે : 'જ્યાં બધાં જ થાક્યાંપાક્યાં ને ભૂખ્યાંદુખ્યાં હોય ત્યાં દીકરાના જન્મની નોંધણી કરાવવાનો સમય કોની પાસે હોય ? મારો જન્મદિવસ, હું નિશાળમાં દાખલ થયો તે વખતે મને મળ્યો. ત્રણ અલગ અલગ સ્કૂલ-કાર્યાલયોમાં ત્રણ અલગ અલગ નોંધણી થઈ. હવે મારી પાસે ત્રણ જન્મતારીખ છે. પણ મેં આજ સુધી મારો જન્મદિવસ મનાવ્યો નથી.

અમારા ખેતરમાં વરસાદનું સ્વાગત કરાય છે, પરંતુ અમારા ઘરમાં નહીં. કેમ કે અમારું ચાળીસ વરસ જૂનું છાપરું ચૂલે છે. એટલે અમે બાલદી, તપેલી, વાટકા, ગિલાસ ને ચમચીઓ જેવાં વાસણોમાં ઈન્દ્રદેવે મોકલેલી કૃપા ઝીલીએ છીએ. પા-લા છાપરે ચડી, દર ચોમાસે, ચૂલા ભાંગે છે. પા-લાને ક્યારેય સારામાયલા એસ્બેસ્ટોસની શીટથી છત છાવરવાનો વિચાર નથી આવતો. એમનું કહેવું છે : આપણે જલદી જ તિબેટ પાછાં ફરીશું. ત્યાં આપણું પોતાનું ઘર છે. જોકે ગાયોની કોઠ સમીનમી જરૂર કરવામાં આવે છે. દર વરસે એનાં જૂનાં સાવલાં બદલાય છે ને ઊધઈ ખાધેલાં ટેકણલાકડાં કાઢી નવાં ખોડાય છે.

જ્યારે કણાટકમાં તિબેટિયનોએ વસવાની શરૂઆત કરી ત્યારે એમણે નક્કી કર્યું કે તેઓ ફક્ત પૈય્યાં અને શાકભાજી જ ઉગાડશે. એમનું માનવું હતું કે મહાન દલાઈ લામાના આશીર્વાદથી તેઓ, વધુમાં વધુ દસ વરસની અંદર, ફરી તિબેટ પહોંચી જશે. હવે તો જામફળીઓ પણ પાકટ થઈને સુકાઈ ગઈ છે. જોકે એમણે વાડામાં દાટી હતી તે ગોટલીઓ ફળાઉ આંબા થઈ છે ને એના પર કેરીઓ લૂમેઝૂમે છે. આ નાળિયેરીઓ પણ અમારાં (નિર્વાસિતોનાં) ઘર સાથે ખભેખભા મેળવીને ઊભી રહે, એટલી ઊંચી થઈ ગઈ છે. હવે ઘરડાં થયેલાં એ બધાં તડકે બેસીને, ઇંગ કે માખણવાળી ચા પીતાં

પીતાં, હાથની ગૌમુખી હલાવતાંક, તિબેટના જૂના દિવસો યાદ કરે છે. જ્યારે જુવાન છોકરાંછોકરીઓ તો આખી દુનિયામાં પથરાઈ ગયાં છે. ભણવા માટે કે કોઈક કામર્ધઘો કરવા.

આ પ્રતીક્ષા જ જાણે કે અનંતકાળને નવેસરથી વ્યાખ્યાબદ્ધ કરે છે.

મનીપ્લાન્ડ્સ બારીમાંથી વળ ખાઈ આવ્યાં અંદર

અમારાં ઘરને મૂળિયાં ઊગી નીકળ્યાં હોય એમ

હવે હું કેમ કહું મારાં સંતાનોને

કે ક્યાંથી આવ્યાં હતાં આપણે ?

ધર્મશાલામાં હમણાં જ મારી મુલાકાત દાવા સાથે થઈ. ચીનની જેલમાંથી છૂટીને બે'ક વરસ પહેલાં એ ભારત ભાગી આવ્યો હતો. એણે મને તેના જેલના અનુભવો કહ્યા. એનો ભાઈ એક મહંત હતો. તિબેટની આઝાદીનાં પોસ્ટર લગાડવા બદલ એની ધરપકડ થઈ. જ્યારે જેલમાં ખૂબ યાતના આપવામાં આવી ત્યારે એણે દાવાનું નામ લીધું. વગર મુકદ્દમે દાવાને ચારસો બાવીસ દિવસ સુધી કાળકોટડીમાં રાખવામાં આવ્યો. ત્યારે એ છવ્વીસ વરસનો હતો. ચાઈનીઝ અમલદારોના કડક નિયંત્રણમાં દાવાને સખત કામ કરવું પડતું. પછી એને તિબેટથી બીજિંગ લઈ જવાયો ને ત્યાં સામ્યવાદનું ઔપચારિક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. તિબેટીઓ પર સામ્યવાદી વિચારો અને માન્યતાઓ ઠોકી બેસાડવાના ચીનાઓના હાસ્ત્યાસ્પદ પ્રયત્નોની એ હજી પણ મિમિકી કરે છે. સારું છે કે દાવાનું બ્રેઈનવોશ કરવાના ચીનાઓના કારસા જરાય સફળ થયા નહીં.

બે'ક વરસ પહેલાં મારા શાળાજીવનના, એક ખાસ મિત્ર તાશીને એવો પત્ર મળ્યો કે જેને લીધે એના જીવનમાં મોટી મુશ્કેલી ઊભી થઈ. આ પત્ર તેના કાકાનો હતો. એમાં લખ્યું તું કે તિબેટમાં રહેતાં એનાં માતાપિતાને, બે મહિના માટે, નેપાળની તીર્થયાત્રા કરવાની મંજૂરી મળી છે. તાશી, ધર્મશાલામાં રહેતા એના ભાઈને લઈ, માતાપિતાને મળવા નેપાળ ગયો. વીસ વરસ પહેલાં, ભારત આવી ગયા પછી, એણે પોતાનાં માતાપિતાને ક્યારેય જોયાં નહોતાં. જતાં પહેલાં તાશીએ મને લખ્યું : 'ત્સુંદુએ, ખબર નથી કે મારાં માતાપિતાને મળવા જઈ રહ્યો છું એથી ખુશ થાઉં કે પછી એમના ચહેરા મને યાદ નથી, હું એમને કેમ ઓળખી શકીશ ? હવે એ કેવા દેખાતા હશે ? એવા વિચારે દુઃખી થાઉં... જ્યારે મને કાકા સાથે ભારત મોકલી દેવામાં આવ્યો ત્યારે તો હું બાળક હતો. એને વીસ વરસ વીતી ગયાં છે. હમણાં જ તાશીને એના કાકા તરફથી બીજો પત્ર મળ્યો જેમાં લખ્યું હતું કે એક મહિના પહેલાં તિબેટમાં એની માનું મરણ થયું હતું.

મેં જોયું છે કે એક દીવાલ તોડી નાંખવાથી પૂર્વ જર્મની અને પશ્ચિમ જર્મનીના પરિવારો કેવા હરખથી એકબીજાને ગળે વળગીને રોઈ રહ્યા હતા. મેં એ પણ જોયું

છે કે કોરિયાઈ પ્રજાની આંખો હર્ષાશ્રુથી એવી છલકાઈ કે જેમાં પોતાના દેશને ઉત્તર-દક્ષિણ ભાગમાં વહેંચનારી વાડ પણ વહી-ઓગળી ગઈ. પરંતુ મને શંકા છે કે તિબેટના કુટુંબવહોયા સગાંવહાલાં ફરી ક્યારેય મળી શકશે નહીં. મારાં દાદા-દાદીનાં ભાઈબહેનો તિબેટમાં જ છૂટી ગયાં હતાં. મારા પોપો-લાનું મૃત્યુ થોડાંક વરસ પહેલાં થયું. મારી મોમો-લા જીવે છે હજી. શું એ ક્યારેય પોતાનાં બહેનભાઈને જોઈ શકશે ? શું અમે ક્યારેય તિબેટમાં સાથે રહી શકીશું ? જેથી તે મને દેખાડી શકે કે જો, આ રહ્યું આપણું ઘર... ને પેલું છે ને તે આપણું ખેતર...

નોંધ : આ નિબંધને ‘આઉટલૂક – પિકાડોર નોન ફિક્શન કોમ્પિટિશન-૨૦૦૧’નો એવોર્ડ મળ્યો છે. આ નિબંધની પસંદગી પાછળનું કારણ જણાવતાં નિર્ણાયકોએ કહ્યું કે ‘લેખકે અત્યંત અસરકારક અને સાદગીપૂર્ણ રીતે, આ વિશાળ વિશ્વમાં એક તિબેટિયન હોવાની કરુણતાનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું છે. એટલું જ નહીં, એ દ્વારા આખી દુનિયાના શરણાર્થીઓની પીડાને પણ વાચા આપી છે. ખરેખર, તેનજિન ત્યુંદુએના શબ્દે શબ્દે માનવતાનો મર્મ સમજાતો જાય છે – નવેસરથી.

18

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા, ગઝલ, ઢાઈકું, ગીત

(૨૧૮) આપઓળખની વાર્તા : જયેશ ભોગાયતા, ૨૦૧૩, લેખક પોતે, એ/૯, પાર્થ પાર્ક, વાસણા રોડ, વડોદરા-૧૨, પૃ. ૪+૮૨, રૂ. ૧૨૫/- (૨૧૯) અમે કરીશું પ્રેમ : સંકલન : ડૉ. એસ. એસ. રાહી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૧૨૫/- (૨૨૦) પાનખરે ફૂટ્યાં પાન ભા. ૧ : દેવરાજ ચૌધરી, ૨૦૧૧, તરંગ પ્રકાશન, ધીણોજ, પૃ. ૧૧+૧૦૨, રૂ. ૫૦/- (૨૨૧) રૂંવે રૂંવે કંટક : નવીન કા. મોદી, ૨૦૧૩, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૮૦/- (૨૨૨) સ્પંદન : મીનાક્ષી સી. શાહ, ૨૦૧૩, લેખક પોતે, શ્રુતિ એપાર્ટમેન્ટ, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪, પૃ. ૨૨+૧૨૩, રૂ. Nil (૨૨૩) પાંપણનો પડછાયો : યામિની વ્યાસ, ૨૦૧૩, સાંન્નિધ્ય પ્રકાશન, સુરત, પૃ. ૬૪, રૂ. ૬૦/- (૨૨૪) ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૧૦ : દલપત પઢિયાર, ૨૦૧૩, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૧૪, રૂ. ૧૦૦/- (૨૨૫) સ્મરણ મોકલો : પ્રભુ પહાડપુરી, ૨૦૧૩, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૧૫૦, રૂ. ૧૬૦/- (૨૨૬) સાથે અશ્વો શોધે સૂરજ : જગદીશ દવે, ૨૦૧૩, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૬, રૂ. ૧૫૦/-

મારે વાત કરવી છે એક વયોવૃદ્ધ માણસની. એક એવા માણસની જેમણે બોલવાનું સાવ છોડી દીધું છે. એમના ચહેરા પર બહુ થાક વરતાય છે – એટલો બધો થાક કે એ વૃદ્ધજન નથી હસી શકતા, નથી તો એ ભવાં ચડાવીને ગુસ્સે થઈ શકતા.

આ નાનાસરખા શહેરમાં એ રહે છે – ચાર રસ્તા પાસેની એક ગલીને છેવાડે. એમના વિશે કોઈ ખાસ વાત ભાગ્યે જ કરી શકાય એમ છે. સામાન્ય રીતે, એમના માથે ભૂખરા રંગનો ટોપો હોય, એવું જ ભૂખરું પાટલૂન એમણે પહેર્યું હોય અને ભૂખરા રંગનો કોટ. કોટ નીચેનું પહેરણ સફેદ, પણ એના કોલર એમના ગળાના પ્રમાણમાં પહોળા હોય. ઠંડી વધે ત્યારે એક લાંબો ડગલો એ ચડાવે. એ ય ભૂખરા રંગનો હોય. ગરદન એમની બહુ ટૂંકી, ચામડી સાવ લુખ્ખી, અને કરચલીઓવાળી.

શેરીના છેડે, એક મકાનને છેક ઉપલે માળે આ સજ્જનની ઓરડી આવેલી છે. બને કે, ક્યારેક એ પરણ્યા હોય, એમને બાળકો પણ હોય. કદાચ એ કોઈ બીજા જ ગામના હોય, ને અહીં આવીને વસ્યા હોય. એ પોતે પણ ક્યારેક બાળક તો હશે જ, પણ એવા સમયે હશે જ્યારે નાનાં બાળકો પણ મોટેરાંઓ જેવાં કપડાં પહેરતાં – જૂની, ડોશીમાની વાર્તાઓમાં આવે છે એવો પહેરવેશ એમનો કદાચ હશે.

આ સજ્જનની ઓરડીમાં છે – બે ખુરશીઓ, એક ટેબલ, ભોંય પર બિછાવેલી એક શેતરંજી, એક પલંગ અને એક કબાટ. પેલા ટેબલ પર એક એલાર્મ ઘડિયાળ છે, એની બાજુમાં છાપાંની થોકડી પડી છે, ને પાસે એક છબિસંપુટ – ફોટો-આલ્બમ. દિવાલ પર એક અરીસો લગાવેલો છે, ને એની બાજુમાં ફેમમાં મઢેલું એક ચિત્ર લગાડેલું છે.

રોજ સવારે એઓ ચાલવા નીકળે છે. બપોર પછી વળી ફરી એક લટાર મારી આવે, રસ્તે મળનારને જરાક ‘કેમ છો’ કરી લે. પણ ઢળતી સાંજે તો તેઓ એમના ટેબલ પાસે, ખુરશીમાં જ બેઠા રહે છે.

આ નિત્યક્રમ. એમાં કશો ફેરફાર નહીં – રવિવાર હોય તો પણ એ જ ક્રમ. રોજ સાંજે તેઓ ટેબલ પાસે બેસે એટલે પેલા ઘડિયાળનો અવાજ તેમને સંભળાય. હંમેશાં એ અવાજ સંભળાયા કરે, ટિક્... ટિક્...

એમ કરતાં કરતાં એકાએક જ, રોજ કરતાં જુદો, એક ખાસ દિવસ આવી ગયો! એ દિવસે સૂરજ બરાબર ઊઘડ્યો હતો, બહુ ઠંડી નહીં બહુ ગરમી નહીં એવું વાતાવરણ હતું, પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરતાં હતાં, લોકો એકદમ ખુશમિજાજ હતા, રસ્તામાં બાળકો રમત-મસ્તી કરતાં હતાં. ને ખાસ વાત તો એ છે કે આપણા આ વૃદ્ધ સજ્જન પણ આ

બદલાયેલા વાતાવરણને લીધે ખુશખુશાલ હતા.

એમણે પ્રસન્ન સ્મિત કર્યું. એમને થયું —

‘બ..સ. હવે બધું જ બદલાવા લાગશે.’ એમણે શર્ટનું ઉપલું બટન ખોલી નાખ્યું, માથા પરથી હેટ ખેંચી લીધી, ચાલવાની ઝડપ વધારી દીધી, જરાક વધુ ચાલીને પગ બરાબર છૂટા કરી દીધા — એ ખરે જ ખુશ હતા.

ચાલવા નીકળ્યા, આવીને તેઓ શેરીમાં પાછા વળ્યા, છોકરાં રમતાં હતાં એમની સામે માથું હલાવીને રાજીવો બતાવ્યો, પછી મકાન બાજુ વળ્યા, પગથિયાં ચડ્યા, ખિસ્સામાંથી ચાવી કાઢીને તાળું ખોલ્યું. ને પોતાની ઓરડીમાં —

— પણ ઓરડીમાં તો બધું એમ-નું-એમ જ હતું! એ જ ટેબલ, એ જ ખુરશીઓ, એ જ પલંગ... અને જેવા તેઓ ખુરશીમાં બેઠા કે પેલા ઘડિયાળની એ જ કાયમી એકધારી ટિ...ક્ ટિ...ક્ !

એમનો બધો જ આનંદ ઊડી ગયો —

‘ઓહ્, કશું જ બદલાયું જ ન હતું !’

અને એ ગુસ્સાથી ધૂઆંપૂવાં થઈ ગયા.

એમણે અરીસામાં જોયું— આંખો ઝીણી થઈ ગઈ હતી, ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો હતો. એમણે મુઠ્ઠીઓ વાળી, હાથ ઊંચા કર્યા અને ટેબલ પર ઠોક્યા — પહેલાં એક હાથ, પછી બીજો. ને પછી તો, નગારું વગાડતા હોય એમ ટેબલ પર તેઓ જોરજોરથી મુઠ્ઠીઓ પછાડવા લાગ્યા, છાપું પીંખી નાખ્યું, ઊભા થઈ ગયા, ખુરશી હડસેલી દીધી, અને ત્રાડ પાડી —

‘બધું, હા બધું જ બદલાવું જોઈએ, બદલાવું જ જોઈએ !’ ઘડિયાળની ટિક ટિક એમને અત્યારે સંભળાતી ન હતી...

પણ પછી હાથ દુખવા લાગ્યા, એમનો અવાજ તરડાઈ ગયો, મંદ પડી ગયો, અને ફરી ઘડિયાળની પેલી ટિક ટિક એમને સંભળાવા લાગી— ‘ઓહ્, કશું જ, કંઈ જ બદલાયું ન હતું !’

‘બસ એનું એ જ આ ટેબલ, કાયમ,’ એમણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો, ‘એની એ જ આ ખુરશીઓ, એ જ પલંગ. આ ટેબલને હું ટેબલ કહ્યા કરું છું, આ ચિત્રને ચિત્ર, અરે આ પલંગ એ વળી પલંગ જ! .. કેમ? કેમ? શા માટે આમ જ? પેલો ફેન્ય માણસ પલંગને લી કહે છે, ટેબલને તાબલ કહે છે, ચિત્રને તાબ્લો કહે છે ને ખુરશીને શેઝ કહે છે — ને બધા ફેન્ય લોકો એ સમજે પણ છે! અને ચાઈનીઝ લોકો પણ, એમની ભાષાના એવા જુદા શબ્દોને બરાબર સમજે છે !’

‘તો પછી, આ જે ‘પલંગ’ છેને, એને ‘ચિત્ર’ કેમ ન કહેવાય?’

— એવો વિચાર આવતાં જ મુરબ્બીના ચહેરા પર પ્રસન્ન સ્મિત ફરક્યું ને પછી તો એ

મોટેથી હસ્યા. એટલું જોરથી એ હસવા મંડ્યા કે એમના પડોશીઓને, એમના ઘરની દીવાલો પર હાથ ઠોકીઠોકીને કહેવું પડ્યું — ‘અરે ભાઈ, બસ. શાન્તિ રાખો !’

‘બ...સ. હવે..., બધું જ, બદલાતું જશેએએ....’ એમણે હર્ષનાદ કર્યો. અને એ જ ઘડીથી એમણે ‘પલંગ’ને ‘ચિત્ર’ કહેવા માંડ્યો. બોલ્યા—

‘હું બહુ થાકી ગયો છું, મારે જરાક ચિત્રમાં આડા પડવું પડશે.’ ને પછી તો બસ, તેઓ સવારે સવારે જ, ખાસ્સીવાર સુધી ચિત્રમાં પડી રહ્યા, ને પડ્યે પડ્યે વિચારતા રહ્યા — ‘ખુરશીને શું કહીશું ?’ ને એમણે ખુરશીને કહી ‘ઘડિયાળ’!

અને એ બેઠા થઈ ગયા, કપડાં બદલી લીધાં, એમની ઘડિયાળ પર બેઠા અને ટેબલ પર હાથ... પણ — ‘ટેબલ’ હવે ‘ટેબલ’ ન હતું, એમણે એને નામ આપ્યું ‘શેતરંજી’ ! તો, વહેલી સવારે એ મહાશય ચિત્ર પરથી ઊઠ્યા, કપડાં પહેર્યાં અને શેતરંજી પર હાથ ટેકવી ઘડિયાળ પર બેઠા. ને વિચારવા લાગ્યા કે હવે કઈ વસ્તુને શું કહેવી—

— એમણે ‘પલંગ’ને નામ આપ્યું ‘ચિત્ર’

‘ટેબલ’ને કહ્યું ‘શેતરંજી’

‘ખુરશી’ને ‘ઘડિયાળ’

‘છાપા’ને ‘પલંગ’

‘અરીસા’ને ‘ખુરશી’

એમણે ‘ઘડિયાળ’ ને નામ આપ્યું ‘ફોટો-આલ્બમ’

‘કબાટ’ને કહ્યું ‘છાપું’

‘શેતરંજી’ને ‘કબાટ’

‘ચિત્ર’ને ‘ટેબલ’

અને ‘ફોટો આલ્બમ’ને નામ આપ્યું — ‘અરીસો’.

તો હવે. આમ થયું —

સવારે સવારે તેઓશ્રી ખાસ્સો વખત ચિત્રમાં સૂઈ રહ્યા, નવ વાગ્યે ફોટો આલ્બમની ઘંટડી રણકી, એ બેઠા થયા અને કબાટ પર ઊભા રહ્યા — જેથી એમના પગ ઠરી ન જાય. પછી, છાપામાંથી કાઢીને કપડાં પહેર્યાં, દીવાલ પર ટિંગાળેલી ખુરશીમાં ચહેરો જોયો, પછી બેઠા ઘડિયાળ પર — શેતરંજી પર હાથ ટેકવીને, અને આરામથી અરીસાનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા ને એમાં એમનાં માતૃશ્રીનો ટેબલ જોયો ત્યાં થોભ્યા.

એમને થયું, વાહ, આ તો ગમ્મત પડે એવું છે ! અને આખોય દિવસ એ આ બધું ગોખતા રહ્યા. નવા શબ્દો મગજમાં ઠસાવતા રહ્યા — બરાબર યાદ કરી લીધા. પછી એ વળી બીજી વસ્તુઓને પણ જુદાં નામ આપવા લાગ્યા — ‘માણસ’ એટલે ‘પગ’, ‘પગ’ એટલે ‘સવાર’, ‘સવાર’ એટલે ‘માણસ’, એમ !

અચ્છા, હવે તમે પણ આ આખીય વાર્તાને આગળ ચલાવી શકો અને, એ સજ્જનની

જેમ જ, શબ્દોને આ રીતે બદલી શકો-
 ‘રણકાવવું’ એટલે ‘ઊભા રહેવું’
 ‘ઠંડી લાગવી’ એટલે ‘જોવું’
 ‘આડા પડવું’ એટલે ‘રણકાવવું’
 ‘બેઠા થવું’ એટલે ‘ઠંડી લાગવી’
 ‘ઊભા રહેવું’ એટલે ‘પાનાં ફેરવવાં’

એટલે હવે આમ કહેવાશે—

માણસમાં ઘરડો પગ ચિત્રમાં ખાસ્સી વાર સુધી રણકયા કરશે, નવ વાગ્યે ફોટો આલ્બમની ઊભાં રહેવાશે, પગ છાપામાંથી ઠંડી લાગશે એથી કબાટ પર પાનાં ફેરવશે જેથી એની સવારો દેખાશે નહીં.

હવે, આ વૃદ્ધ સજ્જન ભૂરા રંગની એક ડાયરી ખરીદી લાવ્યા. એમાં આ નવા શબ્દો એ ઉતારવા લાગ્યા. આ કામમાં જ એ એટલા બધા રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા કે તે ભાગ્યે જ નીચે ઊતરતા ને ચાલવા જતા.

પછી તો, આ નવા શબ્દોથી જ તે વધારે ને વધારે ટેવાતા ગયા ને પેલાં જૂનાં મૂળ નામો વધારે ને વધારે ભૂલતા ગયા ! હવે એક અલગ જ ભાષા તૈયાર થઈ હતી – જે માત્ર એમની પોતાની જ હતી.

પછી એ તો આ નવી ભાષામાં જ સપનાં દેખતા પણ થઈ ગયા ને પોતાના નિશાળના દિવસોનાં એમને યાદ હતાં એ બધાં જૂનાં ગીતોનો એમણે આ પોતાની ભાષામાં અનુવાદ કરવા માંડ્યો. અને એ નવાં ગીતો એઓ ધીમે ધીમે પણ મસ્તીથી ગણગણવા લાગ્યા.

પણ વળી હવે એવું થયું કે આ અનુવાદ કરવાનું કામ પણ દિવસે દિવસે એમને માટે અઘરું બનતું ગયું, કેમકે એ પેલી જૂની ભાષા લગભગ ભૂલી ચૂક્યા હતા! એટલે, વળી પાછું, એમની પેલી ભૂરી ડાયરીમાંથી એમને જૂના શબ્દો ખોળતા રહેવું પડતું.

હવે તો બીજા લોકો સાથે વાતચીત કરવાનો પણ એમને ભય લાગવા માંડ્યો અને બધા લોકો જે ભાષામાં વાત કરતા હતા એ ભાષાના શબ્દો શોધવા માટે એમના મગજને ઘણો શ્રમ પડતો હતો. એમને મથવું પડતું હતું કે —

પોતે જેને ‘ચિત્ર’ કહેતા હતા એને આ લોકો ‘પલંગ’ કહેતા હતા.

એમની જે ‘શેતરંજી’ તે આ લોકોનું ‘ટેબલ’

‘ઘડિયાળ’ તે આ લોકોની ‘ખુરશી’

‘પલંગ’ તે આ લોકોનું ‘છાપું’

‘ખુરશી’ એટલે આ લોકોનો ‘અરીસો’

એમનું ‘ફોટો આલ્બમ’ તેને લોકો કહેતા ‘ઘડિયાળ’

‘છાપું’ એટલે લોકોનું ‘કબાટ’

‘કબાટ’ તે ‘ચિત્ર’

‘અરીસો’ એટલે ‘ફોટો આલ્બમ’...એમ!

એટલે, બીજા બધા માણસો જે ભાષા બોલતા એ સાંભળીને આ સજ્જનને જે હસવું આવતું !

લોકો આવું આવું બોલે એ સાંભળીને એમનું હસવું રોકાતું ન હતું... જેમ કે, લોકો કહેતા—

‘તમે કાલે ફૂટબોલ મેચ જોવા જશોને ?’

કે પછી —

‘છેલ્લા બે મહિનાથી વરસાદ પડ્યા જ કરે છે !’

વળી કોઈ કહેતું —

‘મારા કાકા અમેરિકામાં રહે છે.’

પણ, આ બધું સાંભળતાં, એ તો બેવડ વળીવળીને હસતા, એમનું હસવું બંધ જ થતું નહોતું, કેમકે હવે એમને લોકોની આ ભાષામાં કંઈ કહેતાં કંઈ પણ સમજાતું ન હતું!

○

પરંતુ, આમ જુઓ તો, આ આખીય વાર્તા કંઈ આનંદદાયક વાત ન હતી.

ઘણા દુખની વાત હતી.

આ આખીય વાતની શરૂઆત જેટલી કમનસીબ હતી એવો જ એનો અંત પણ બહુ દુખદ હતો, હતાશ કરનારો હતો.

ભૂખરા કોટવાળા આ બુઝૂર્ગ બીજા લોકોની ભાષા સમજી શકતા ન હતા – એ વાતથી ય વધારે ખરાબ વાત તો એ હતી કે, કોઈપણ માણસ આ સજ્જનની કોઈ જ વાત જરાય સમજી શકતો ન હતો!

અને એથી, છેવટે આ વૃદ્ધ જને બોલવાનું જ છોડી દીધું.

એ બિલકુલ મૂંગા થઈ ગયા.

પોતાની જાત સાથે વાત કરી શકતા, એટલું જ !

ધીમેધીમે તે એટલા તો અંતર્મુખ થઈ ગયા કે –

રસ્તે ચાલતાં, એમણે લોકો સાથે, આંખ મેળવવાનું સુધ્ધાં, બંધ કરી દીધું....

○○○

*Peter Bischelની વાર્તા *A Table Is A Table*નો અનુવાદ. આ વાર્તા પરથી બનેલી એક ટૂંકી ફિલ્મ

<http://vimeo.com/11331609> પર જોઈ શકાશે. – ૨.

18

હવે કોઈને | યોસેફ મેકવાન

શબ્દે શબ્દે જેમ વસ્યો છે અક્ષરનો સહવાસ,
હતા આપણા એમ ભળેલા શ્વાસ !
ભિડી ગયો ક્યાં વરાળ થઈને અંતરનો વિશ્વાસ ?
રજકણ અણસમજણની ક્ષણમાં
ચિત્તમહી છવાઈ,
વેરણ-છેરણ દશ્ય થયાં સૌ
ગયું ભધું પલટાઈ !
રાત સરીખા દિવસો લાગે
જાણે સદા અમાસ !
ભિડી ગયો ક્યાં વરાળ થઈને અંતરનો વિશ્વાસ ?
જીવતરના હાંસિયે જઈ બેઠાં
સ્મરણોનાં સૌ વ્હાલ,
કશું નથી કેં ગમતું દોસ્તો,
હાલ થયા બેહાલ !
હવે કોઈને માનવતા પણ
નથી આવતી રાસ !
ભિડી ગોય ક્યાં વરાળ થઈને અંતરનો વિશ્વાસ ?

એક ઋજુ હૃદયના સરળ કવિની સાદી-સીધી રચના તરીકે આ કવિતાને આસ્વાદીએ તોપણ તેની રચનાપ્રક્રિયાને માણી શકાય એમ છે. કવિતાની શરૂઆત દૃષ્ટાંત અલંકારથી થઈ છે અને ચમત્કૃતિ દ્વારા ભાવકના હૃદયને એ ઝંકૃત કરી મૂકે છે. અન્યોન્ય પરનો ભરોસો, અન્યોન્યો પરનો વિશ્વાસ - 'ભળેલા શ્વાસ' એ રૂઢિપ્રયોગથી રજૂ થયો છે. 'શ્વાસ ભળી જવા' એટલે એકબીજાનાં દિલ મળી જવાં એવો પ્રાથમિક અર્થ એ રૂઢિપ્રયોગનો લઈએ તોપણ જે દૃષ્ટાંત અપાયું છે તેનું નાવીન્ય ભાવકને રમણીયતાના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે.

શબ્દે શબ્દે એટલે પ્રત્યેક શબ્દે - દરેક શબ્દની અંદર અક્ષરનો અન્યોન્ય સાથેનો ગાઠ સહવાસ હોવો અતિ આવશ્યક જ નહીં, સ્વાભાવિક પણ છે. આટલી જ અનિવાર્યતા સાથે સાથે રહેવાની આપણી સૌ માણસોની છે. કારણ કે આપણે સામાજિક છીએ,

ટોળું નથી, જૂથ છીએ. આપણું અસ્તિત્વમાત્ર પ્રાકૃતિક નથી પણ સાંસ્કૃતિક પણ છે. માનવે પરસ્પર જોડાયેલા રહેવું એ સંસ્કૃતિનો તકાજો છે. વિકાસ, પ્રગતિ, સુખ-શાંતિનો મંત્ર છે. અક્ષર જો પરસ્પરની સાથે જોડાયેલા ન રહે તો શબ્દ નામની વ્યવસ્થા જ અસ્તિત્વમાં ન આવે. એ જ રીતે માનવો તરીકે ઓળખાતાં ન પેલા શબ્દનો જ જોડાયેલા રહેવા માટે ઉપયોગ કરતાં પ્રાણીઓ પણ જોડાયેલાં ન રહે, પરસ્પરને ભરોસે – વિશ્વાસે પરસ્પરની સાથે ન વસે તો એમની વ્યવસ્થા જ ન ટકે. કવિને જે ભારે દુઃખ છે, ઊંડી વેદના છે તે આ જ છે કે અત્યાર સુધી પરસ્પર પર ભરોસો મૂકીને સાથેસાથે વસેલા માનવનો અન્યોન્ય પરતી વિશ્વાસ ઊડી ગયો છે.

‘વિશ્વાસ ઊડી જવો’ એ વળી પાછો એક રૂઢિપ્રયોગ છે. પણ કવિએ ‘વરાળ થઈને ક્યાં ઊડી ગયો ?’ એવું રૂપક વાપરીને એક નવું પરિમાણ ઊભું કર્યું છે. વિશ્વાસની વરાળ થવા માટે કારણ પણ છે એ કારણની વાત પછીની પંક્તિમાં કવિ કરે છે.

વિશ્વાસની વરાળ થઈ જવાનું કારણ કોઈ મોટો પ્રયંડ સૂર્યગોળો નથી પણ એક ‘રજકણ’ છે અને તેય ‘અણસમજણની રજકણ.’ વળી પાછું રૂપક. પણ આ અણસમજણની કણ એટમબોમ્બની ગરજ સારે છે. એટમબોમ્બમાં પણ રજકણનું વિભાજન થાય છે. રજકરણ જ ફૂટે છે અને પ્રયંડ અગ્નિધડાકો થાય છે એવો જ પ્રયંડ અગ્નિધડાકો આ અણસમજણની કણે એક ક્ષણમાં કર્યો છે. બહુ સહજ રીતે ‘રજકણ અણસમજણની ક્ષણમાં’ એમ અણનું ચારવારનું પુનરાવર્તન કરીને એ ‘અણ’ના વિસ્ફોટથી ચિત્તમર્દી છવાયેલા ગેરસમજના ધુમાડાના ગોટેગોટાને કવિએ દશ્યમાન કરાવ્યા છે. શબ્દોના સ્ફોટ કે વિસ્ફોટને આલંકારિકોએ રસાત્મકતા માટે કારણરૂપ માન્યો છે. એક એક વાક્ય, કાવ્યપંક્તિ રૂપે રૂપાંતર પામીને કેવી રસાત્મકતા ધારણ કરે છે તે આના પરથી સમજાય છે.

– અને પેલી રજકણ અણ સમજણની ક્ષણમાં ચિત્તમાં જે વિસ્ફોટ કરી ગઈ તેણે અત્યાર સુધીનાં કેવાં મધુર, સુભગ, સૌંદર્યમંડિત દશ્યોને વેરણછેરણ કરી નાખ્યાં ! સાથે જમતાં, સાથે રમતાં, સાથે કરતાં સૌ કામ. અન્યોન્યનું શુભ ઈચ્છતાં, કલ્યાણ અને મંગળ ઝંખતાં, અન્યોન્યના ઉત્કર્ષ અને વિકાસનો રૂઢ સંકલ્પ કરતાં, અન્યોન્ય માટે મરી ફીટવાની – બલિદાન અને સમર્પણની ભાવના ધરાવતાં, જાણે અન્યોન્ય માટે જ જીવતાં માણસો સાવ પલટાઈ ગયાં, પેલી અણસમજણના વિસ્ફોટને કારણે સાવ બદલાઈ ગયાં – એટલે હવે ‘રાત સરીખા દિવસો લાગે’ – સાદી ઉપમા છતાં કેવી હૃદયભેદક ! અને પછીની પંક્તિમાં ‘જાણે સદા અમાસ !’ કહીને કવિએ કમાલ કરી છે. જીવનમાં અંધારુંઘોર વ્યાપી ગયું છે. નિરાશા અને હતાશાનો અંધકાર ચારેબાજુ ઘેરાઈ વળ્યો છે.

આ અંધકારનો ભાર જે રીતે છલકાયો છે તે પછી કવિને પણ કશું સૂઝતું નથી

એટલે છેલ્લી કડી જરા આયાસપૂર્વક આવી ગયાનું લાગે છે -

‘જીવતરના હાંસિયે જઈ બેઠાં
સ્મરણોનાં સૌ વ્હાલ...’

- અને જીવતરની કિતાબ હતી એવી કોરીકટ બની રહી એ ભાવ તો પકડાય છે પણ ‘કશું નથી કે’ ગમતું દોસ્તો...’ ત્યાં લયની સાથે કવિનો ભાવ પણ જાણે કે લથડિયું ખાય છે. ‘દોસ્ત દોસ્ત ના રહા’ એવી સ્થિતિ છતાં કવિએ સંબોધન તો પાછું દોસ્તોને જ કર્યું - આ વિધિની કેવી વક્તા ! ‘હાલ થયા બેહાલ’માં લય છે પણ ધબકાર જાણે કે ગાયબ થઈ ગયેલો છે. છેલ્લે જે ચોટદાર પંક્તિ આવે છે તે -

‘હવે કોઈને માનવતા પર રહ્યો નહિ વિશ્વાસ.’

એ છે. આવી અણસમજ આખી માનવજાતને ક્યાં લઈ જાય છે ! યુગોથી કેળવેલો, ઉછેરેલો પરસ્પરનો ભરોસો - વિશ્વાસ આમ ક્ષણમાં ઊડી જતો જોઈ ધ્રુવપંક્તિનું પુનરાવર્તન એક ઊંડા નિસાસા સાથે કવિથી થઈ જાય છે...

‘ઊડી ગયો ક્યાં વરાળ થઈને અંતરનો વિશ્વાસ ?’

- વળી પાછા આદિ પ્રાણી બની જવાયું ?

એક ઊંડી વેદનાનું તીવ્ર વ્યથામાં રૂપાંતર થતું હોય તેવો અનુભવ કરાવતી આ રચના માનવની જિંદગીમાં ક્યારેક ને ક્યારેક આવતી ‘છેતરાવાની’, ‘ઠગાયાની’, ‘વિશ્વાસઘાતની’ પળોને ધબકતી બનાવે છે. અને એ વ્યથા આસ્વાદ્ય બને છે. ઘણી વાર આવી સરળ કવિતાને ખોલતાં ખોલતાં ભાવક પોતાની જાતને ખોલી બેસે છે અને સ્વના વિસર્જનનો (વિશેષ સર્જનનો પણ) આનંદ માણે છે. અસ્તુ.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા, ગઝલ, હાઈકુ, ગીત

(૨૨૭) ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૧૧ : યોસેફ મેકવાન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨+૧૪૪, રૂ. ૧૨૦/- (૨૨૮) અનુભવના ઉદ્ગારે : મણિલાલ કે. નાણાવટી, ૨૦૧૩, નિરૂપમ ડી. નાણાવટી, જૂનાગઢ, પૃ. ૮+૧૧૯, રૂ. ૭૦/- (૨૨૯) પીડાનાં ગુલાબ : એસ. એસ. રાહી, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૪૮, રૂ. ૫૦/- (૨૩૦) શિખ્રા : પ્રવીણ ગઢવી, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૮૫/- (૨૩૧) પૂછ અંદર : તૃષિત પારેખ, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૬૦, રૂ. ૭૦/-

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં નિર્ધારિત દશ્યશ્રેણીઓ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

આજના ડિજિટલ યુગમાં અસાધારણ રીતે દશ્યસંસ્કૃતિ ઊભરી આવી છે. દશ્યોનો સ્વાદ હવે હાથવેતમાં છે. પરંતુ દશ્યોનો આસ્વાદ કેમ કરવો, દશ્યોની ભાષા પાછળના વ્યાકરણને સમજી દશ્યશ્રેણીઓનું અર્થઘટન કેમ કરવું એ કંઈક અંશે તાલીમનો ભાગ છે. સિનેમા, ટેલિવિઝન, કમ્પ્યૂટર, મોબાઇલ અને જાહેરાતોની આંજી નાખતી દશ્યપદ્ધતિઓએ આપણને દશ્યોની સંમુખ તો કર્યાં છે, પણ દશ્યો પરત્વે જોઈએ એટલા આપણને સંવેદનશીલ, અલબત્ત, નથી કર્યાં.

આનું કારણ, આંખને બદલે કેમેરાની આંખનો આપણને પૂરો પરિચય નથી હોતો. બીજી રીતે કહીએ તો કેમેરા, જે વધારાની આંખ, વિસ્તરેલી આંખ (extended eye) તરીકે કામગીરી બજાવે છે એનો પ્રભાવ તો ઝિલાય છે, પણ એ પ્રભાવ કેવી રીતે ઊભો થાય છે, કેવી રીતે પહોંચાડાય છે એની કાર્યરીતિ આપણને જાણબહાર હોય છે. સાહિત્ય હોય કે ફિલ્મ હોય, એની કાર્યરીતિ, સાહિત્ય કેમ વાંચવું કે ફિલ્મ કેમ જોવી એ દિશામાં દોરે છે; અને નવો સ્વાદ આસ્વાદ તરફ ફેંટાય છે. સાહિત્યમાં વાંચવું કેવળ વાંચવું નથી અને ફિલ્મમાં જોવું એ કેવળ જોવું નથી. સાહિત્ય અને ફિલ્મ ક્ષેત્રે અનુક્રમે વાચનબુદ્ધિ અને દશ્યબુદ્ધિની કેળવણી મહત્ત્વની છે.

સાહિત્યની વાચનબુદ્ધિ અને ફિલ્મની દશ્યબુદ્ધિ પરસ્પરને પોષે છે; અને પરસ્પરથી સ્વતંત્ર પણ છે. સાહિત્યે ફિલ્મને હંમેશાં એનું મજબૂત માળખું પ્રદાન કર્યું છે અને ફિલ્મે એમાંથી પોતાની સ્વતંત્ર ગતિ પકડી છે. તો ફિલ્મે સાહિત્યના વિવરણ કે કથન (Narration)ને નવેસરથી જોવાની એક વિશેષ દષ્ટિ આપી છે. ફિલ્મના કેમેરાકાર્યનો અનુભવ સાહિત્યના વિવરણ કે કથનના પ્રભાવના મૂળમાં ઊતરી, એના સંવેદનક્ષેત્રની વિશિષ્ટ માવજતમાં ઊતરવા સક્ષમ થયો છે.

આ સંદર્ભે જોઈએ તો પશ્ચિમમાં ફિલ્મ આવી ૧૯મી સદીના અંતમાં... પણ આપણે ત્યાં ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ૧૭મી સદીમાં પણ કોઈ ફિલ્મકાર હોય એમ પ્રેમાનંદે એનાં આખ્યાનોને લગભગ પટકથામાં ફેરવ્યાં છે. પ્રેમાનંદ પોતે જ પટકથાલેખક છે, પોતે જ સંગીતનિર્દેશક છે, પોતે જ ડિઝાઇનર છે, પોતે જ દિગ્દર્શક છે અને પોતે જ સંપાદક (editor) છે. ગુજરાતી વિવેચને પ્રેમાનંદની ચિત્ર પાડવાની શક્તિને, એણે ઊભી કરેલી ચિત્રની હારમાળાને અને એણે દર્શાવેલી દશ્યપ્રતિભાને વારંવાર પોષી છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો પ્રત્યાયનશીલ લાગ્યાં છે એથી વધુ પ્રસ્તુતિશીલ લાગ્યાં છે. એમ કહી શકાય કે રોલાં બાર્થે જેમ લેખકલક્ષી (Writerly) અને વાચકલક્ષી (Readerly)

એવા સાહિત્યના વિભાગ કર્યા છે એમાં પ્રેમાનંદને ખાતે શ્રોતાલક્ષી (Listenerly text) જેવો નવો વિભાગ ઉમેરી શકાય. આ શ્રોતાલક્ષી પાઠ આખ્યાનનાં પઠન, ગાયન, અભિનયનનાં અંગોથી કાન વાટે આંખ સામે સઘળું પ્રત્યક્ષ કરવાનો કીમિયો ધરાવે છે. પ્રેમાનંદે, સાચે જ એના તત્કાલીન શ્રોતાઓને નિર્ધારિત દૃશ્યો (ordered vision)ની અદ્ભુત માવજતથી કલ્પનશીલતા અને ગતિશીલતા ઊભી કરી આખ્યાનની મુખોમુખ કર્યા હશે.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના પ્રસ્તુતિવ્યૂહમાં રચાતી આવતી ફેમોની, બદલાતી આવતી ચિત્રશ્રેણીઓના સંયોજનની, દૃશ્યવિભાજનો અને દૃશ્યસંપાદનોની કુશળતાની પ્રતીતિ વારંવાર થાય છે. ઘણી વાર તો કાલવ્યુત્ક્રમદોષ વહોરીને પણ કહેવાનું મન થાય છે કે પ્રેમાનંદે જાણે કે કલમથી નહીં પણ કેમેરાથી આખ્યાનો કંડાર્યા છે. આ જ કારણે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો તત્કાલીન રાત્રિઓથી, લોકસમુદાય માટેની રોજિંદી ખપતની વસ્તુ બનીને નથી રહ્યાં પણ પ્રેમાનંદને મહાકવિના બિરુદ તરફ દોરી ગયા છે. આવા મહિમાવાન આખ્યાનકારની પ્રતિષ્ઠા વધારવાના આશયથી પાઘડી ન બાંધવાની ટેક, શિષ્યમંડળ દ્વારા વ્યાપક અનુકરણો થયાના ઉલ્લેખ, ગર્વ કરવા માટે એના નામે ચઢાવેલાં નાટકોનું તરકટ, શામળ સાથેનો કલ્પેલો ઝઘડો – જેવા પ્રસંગો એને નામે કિંવદન્તી બનીને ન ચઢે તો જ આશ્ચર્ય થાય એવું છે.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં નિર્ધારિત દૃશ્યશ્રેણીઓ (ordered vision)થી બંધાયેલાં કથનોના કેટલાક નમૂના નજીકથી તપાસી એમાંથી ઊભા થતા પ્રભાવને ચર્ચા શકાય તેમજ એ પણ જોઈ શકાય કે પ્રેમાનંદ માત્ર ‘કહી’ દેતો નથી પણ જે કહેવાનું છે એને ‘બતાવે’ પણ છે. આ બાબતે મારા અગાઉના પ્રેમાનંદ પરના લેખોની જેમ અહીં પણ આખ્યાનોની કેટલીક દૃશ્યશ્રેણીઓનું ઉદાહરણ રૂપે ચલચિત્રની કે ફિલ્મની પરિભાષામાં પ્રભાવઘટન કર્યું છે. કદાચ એનાં આખ્યાનોમાં રહેલું કથનનું આ જ તત્ત્વ પ્રેમાનંદના પરંપરા-ઋણ (owing)ને એના પોતાના સ્વકીયકરણ (owning)માં પલટી શક્યું છે.

પ્રેમાનંદના ‘ઓખાહરણ’માં અનિરુદ્ધ સાથેના પોતાના લગ્નનું સ્વપ્ન જોઈને જાગી ગયા પછી ઓખા સખી ચિત્રલેખાને કહે છે : ‘લાવ શીઘ્ર સખી તેહને નહિ તો પાડું છે રે દેહ’; આથી સખી ચિત્રલેખા ઓખાની મદદે આવી કાગળમાં વિવિધ રૂપ ચીતરવા માંડે છે. કડવું ૧૦માં ચિત્રલેખા તરત અનિરુદ્ધને ચીતરતી નથી પણ સ્વર્ગના સુર, પાતાળના પન્નગ અને ભૂમિના ભૂપથી શરૂ કરે છે :

કડવું ૧૦મું

કાગળ રંગ લીધો રે વિદ્યાતા, ભાતભાતનાં ચીતરે સ્વરૂપ,
સ્વર્ગના સુર, પાતાળના પન્નગ, લખિયા તે ભૂમિના ભૂપ.

વાયુ વરુણ ને પાવક લખિયા, જક્ષરાય ને જમ ઓખા કહે તું લઘુને મૂકી આ વૃદ્ધ દેખાડે ક્યમ ? ગણેશ ઈશ ને અંબુજ લખિયા લખિયા સૈન્યના ઈશ જુમ તુરિના તન જોવડાવ્યાં તોએ ધુણાવે શીશ. પ્રભાકર સુધાકર લખિયા ગિરિજાવર ગંભીર - ઓખા કહે ન હોયે એકે મારા સ્વામીનું શરીર અષ્ટ વસુ ગણ ગાંધર્વ લખિયા, લખિયા બારે મેહ સાત જળનિધિ, અષ્ટ ધાતુકર, લખિયા તેહની દેહ. દેવ મુનિ ને જુમ વીણાધર લખિયા ચિત્રવિચિત્ર મસ્તગણ તે લખિયા વિદ્યાધર સપ્તઋષિ પવિત્ર. શત કૌરવ, પાંચ પાંડવ લખિયા, વળી દેશે દેશના રાય કન્યા હોઈ ચિત્ર ન આવે આકુળ વ્યાકુળ થાય ચિત્રલેખાએ મન વિચાર્યું મેં લખિયા ઠામોઠામ સ્ત્રી પુરુષ ભામિનીના ભોગે કૃષ્ણ તણું એ કામ

અહીં એક બાજુ ચિત્રલેખાએ બહુ દૂરથી આપવા માંડેલા સંકેતો અને બીજી બાજુ આંખની વકરતી જતી ઉત્સુકતા - એવી ક્રિયાપ્રતિક્રિયા (action reaction shots)નાં દર્શ્યો દ્વારા પ્રેમાનંદે જીવંત ચિત્રલેખન (live painting demonstration)ની નિદર્શન દ્વારા ચિત્રલેખાનું સખીસહજ ટીખળ અને ઓખાનો સખીસહજ રોષ પ્રત્યક્ષ કર્યાં છે. ઉપરાંત દરેક પ્રતિક્રિયામાં ઓખાનો વિવિધ રીતનો નકાર પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ચિત્રલેખાનો ચીતરવાનો અને ઓખાની પ્રતિક્રિયાનો દોર - આ બે સામસામાં દર્શ્યોનો દોર (quick cutting shots) કડવાને ચુસ્તબંધમાં મૂકે છે. આ સામસામા દોર પછી અંતે ચિત્રલેખા ‘કૃષ્ણ તણું એ કામ કરીને કૃષ્ણને દોરે છે એની સાથે ઓખાની પ્રતિક્રિયા પહેલી વાર બદલાય છે :

ચતુર્ભુજ પીતાંબર ધારી, લખિયા શ્રી મહારાજ દીઠા કૃષ્ણ ને ઓખા ઊઠી કરી કૃષ્ણની લાજ અરે સહિયર એના કુળમાં, મારો છે ભરથાર પ્રદ્યુમ્નને પછી લખી દેખાડ્યો લાજ કીધી બીજી વાર કન્યા કહે એવો પ્રભુજી આ પુરુષ કોઈ વૃદ્ધ ચિત્રલેખાએ લખી દેખાડ્યો કાગળમાં અનિરુદ્ધ મુકુટ ભ્રમર પરિ, વદન સુધાકર, નેત્ર બે અંબુજ ઘેલી ઓખા ધાઈ ધાઈને ભેટે, ભરી ભરીને ભુજ ધન ધન નાથજી ! હાથ ગ્રહીને, ના મૂકીએ બીડી સારુ અમો અબળાનાં હૃદય કોમળ કોણ ગજું અમારું. ના, ના, બોલો મારા સમ છે, સાથે છો શા માટે ? ચિત્રલેખા કહે ન હોય સ્વામી, વળગ્યામાં કાગળ ફાટે

ઓખાએ ‘કરી કૃષ્ણની લાજ’ – ઓખાને કૃષ્ણનું કુળ ઓળખાય છે. પણ ચિત્રલેખા પછી પ્રદ્યુમ્નને ચીતરે છે તો ઓખાનું પ્રતિક્રિયાચિત્ર ‘લાજ કાઢી બીજી વાર’ અને અંતે ચિત્રલેખાએ ‘લાખી દેખાડ્યો કાગળમાં અનિરુદ્ધ’ અને ઓખાની પ્રતિક્રિયાની પરાકાષ્ટા પ્રેમાનંદ દર્શાવે છે. ‘ઘેલી ઓખા ધાઈ ધાઈને ભેટે, ભરી ભરીને ભુજ’ ઓખાની આવી તીવ્ર અને તંગ પ્રતિક્રિયાની સાથે ચિત્રલેખાના હળવા ટીખળથી સમાપ્ત થતી સમગ્ર દશ્યશ્રેણી જુઓ. ચિત્રલેખા કહે : ‘ન હોય સ્વામી, વળગ્યામાં કાગળ ફાટે.’ બે સખીઓને જુદી જુદી ફેમમાં ઝીલતા જઈ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાત્મક દશ્યોની શ્રેણીથી બંધાયેલું આ કડવાનું કલેવર પ્રેમાનંદની દશ્યસંકલનની અદ્ભુત સૂઝને પ્રગટ કરે છે; પણ આ પ્રકારનાં દશ્ય-પ્રતિદશ્ય જેવી શ્રેણીથી વિલંબિત રીતે પરાકાષ્ટાએ પહોંચતો વિસ્મય અહીં સાર્થક છે.

‘ચન્દ્રહાસાખ્યાન’માં જે વાડીમાં નાયક ચન્દ્રહાસે શયન કીધું છે ત્યાં નાયિકા વિષયા પોતાની સખી અને દાસીઓ સંગાથે સરોવરમાં નહાવા આવે છે. સરોવરમાં નહાવા પડેલી નારીઓ પર પ્રેમાનંદે આજની કેમેરાની ભાષામાં જેને Panning કહેવાય એ રીતે કેમેરો ફેરવતો હોય એમ દશ્યોને સળંગ આવરતો ગયો છે :

કો કુસુમ હીણે, કો કંઠ ઝીણે, ગુણવતી લાગી ગાવા જી
કો શરીર સમારે, ઉત્તમ ઓવારે કોઈ ઊતરે નહાવા જી
કો તટ બેસે, કો જળમાં પેસે, તારુણી જાય તરવા જી
કો ડૂબકી ખાય, સંતાડી કાય વળી બહાર નીસરે વઢવા જી
કો કેશ ઝાલે તાણી ચાલે, લાગી હાસ્ય વિનોદ કરવા બાળી જી
કો આલિંગન દેતી, ‘મૂકો મૂકો’ કહેતી કો કર દેતી તાળી જી.

અહીં એક પછી એક ફેમ પછી ફેમ સળંગ સંકળાતી જાય છે અને કેમેરાના Panning દ્વારા ઝિલાતો હોય એમ એક બૃહદદશ્યનો પ્રભાવ વિસ્તરે છે. આ માત્ર વર્ણનમાં ખપાવી દેવાય એવું દશ્ય નથી પણ Panning દ્વારા વિવિધ ફેમમાં એક બાજુથી બીજી બાજુ સરકતો કેમેરો વિષયાની સખીઓનાં તોફાન દ્વારા વિષયાના યૌવન આરતના પટને પણ વિસ્તારે છે. એ જ રીતે, ત્યાર પચી વિષયા સરોવર પાળે ચઢે છે ત્યારે એક લોન્ગશોટમાં અર્ધપૂર્ણ રીતે દશ્ય બંધાયું છે :

એહવું વિચારી વિષયા નારી ચઢી સરોવર પાળે રે
એહવે અતિઉજ્જવલ અશ્વ દીઠી બાંધ્યો આંબાડાળે રે

વિષયાની આંખે અહીં લોન્ગશોટ બતાવ્યો છે અને એમાં દૂરથી દેખાતો અશ્વ, કેવળ અશ્વ નથી પણ અતિઉજ્જવલ અશ્વ છે અને એ અતિઉજ્જવલ અશ્વ બંધાયો છે તે કેવળ વૃક્ષની ડાળ નથી પણ ‘આંબાડાળ’ છે. આ બંને દૂરથી ઝિલાયેલા દશ્ય-સંકેતો નાયિકા વિષયાના કામનાપ્રદેશના ઘોતક છે. પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાં આવતી

આવી નાની નાની દશ્યવિગતો વાતાવરણને રચવામાં અને સૂચવવામાં કારગત રહી છે.

પ્રેમાનંદના ‘રણયજ્ઞ’માં રાવણ કુંભકર્ણને જગાડવાનું ચિત્તમાં આણે છે અને પછી કુંભકર્ણના વિશાળ કદને સૂચવતા અતિવિસ્તારેલાં પરિમાણોમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેમાં પ્રેમાનંદની દશ્યપકડનો પરચો મળે છે.

તરત સેવક તેડાવ્યા રાવે, કહ્યું ‘જગાડો કુંભકર્ણ’
લક્ષ જોદ્ધા વળગી ઢંઢોળે જાણે શું પામ્યો મરણ
જળ છાંટ્યે નવ જાગે જોદ્ધો તાપણાં કીધાં ચોફેર
હૃદે ઉપર શલ્યપડ મેહેલ્યાં કાનમાં ફૂંકે મદન ભેર
કપાળ ઉપર દુદુભિ વાજે શરણાઈ નફેરી ઢોલ
કરોડ ઘોર મેઘશબ્દ કરે પણ રાણો ન આપે બોલ
સૂંઠ મરી નાસિકામાં મૂક્યાં, અજમો ચલાવ્યો નાસામાંય
પાછો શ્વાસ જ્યાં મૂક્યો નિદ્રામાં અજમો સૂંઠ ઊડ્યાં જાય.
હૃદયા ઉપર અન્ન દોડાવ્યા, વરાડચા મહિષ માતંગ
તોયે એ સૂતો નવ જાગે સાણસે ત્રોડાવ્યાં અંગ
ઔષધ અંજન નાનાવિધ કીધાં ઉચળી પછાડ્યો વાર બે વાર
પણ અઘોરીની ઊંઘ ન ઊડે ! કીધા ઘૂંટણિયાના પ્રહાર.
વળી નાસિકામાંહે સર્પ ચલાવ્યા : વાયુ રૂંધાવ્યો લંકારાય
નાસાકપોલમાંહે સર્વ અકળાયા કાનમારગે નીસરી જાય.
- એમ વાજ આવ્યો રાવણરાજા ન લાગ્યો એકે ઉપાય
ત્યારે કુંભકરણની આવી અંગના, નમન કરતી પાય.
કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જાગે, એને વાહાલા શ્રીભગવાન
જગાડું હું હેલામાત્રમાં તમો કરાવો ભક્તિગાન.

‘લક્ષ જોદ્ધા વળગી ઢંઢોળે’ જેવા દશ્યથી પ્રેમાનંદે કુંભકર્ણના શરીરનું વિશાળક્ષેત્ર સૂચિત કર્યું છે, તો એવા શરીરના વિશાળક્ષેત્રની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનો વિસ્ફોટ પણ એના વ્યાપક કદથી ઝાલ્યો છે : ‘સૂંઠ મરી નાસિકામાં મૂક્યાં, અજમો ચલાવ્યો નાસામાંય / પાછો શ્વાસ જ્યાં મૂક્યો નિદ્રામાં અજમો સૂંઠ ઊડ્યાં જાય.’ નર્ચા ક્લોઝઅપ દશ્યોથી વિશાળ કદનો સંકેત ઊભો કરવામાં પણ પ્રેમાનંદ સફળ છે : ‘વળી નાસિકા માંહે... કાનમારગે નીસરી જાય.’ પહેલાં કુંભકર્ણને વિશાળ કદના પરિમાણ પર મૂકી સંપૂર્ણ વ્યર્થ જતાં તોતિંગ ઉપાયો-ક્રિયાઓની સામે વિરોધમાં કુંભકર્ણની ચેતનાની જે બારીકાઈ મૂકી છે તે આગળના સર્વ વ્યર્થ વિશાળ પ્રયત્નોને બીજી રીતે સાર્થક કરે છે. કુંભકર્ણની પત્ની આખરે આવીને કહે છે : ‘કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જાગે...’ ફિલ્મમાં સિનેમેટિક ટેકનિકથી પછીથી જે વિશાળ પરિમાણોનો આભાસ કેમેરા ચમત્કૃતિથી રચવાના પ્રયાસ

થયો છે એનો સફળ પૂર્વપ્રયોગ પ્રેમાનંદના આ દશ્યસંયોજનમાં જોઈ શકાય છે.

આમ, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો જોતાં લાગે છે કે સર્જક ભલે સમયમાં કોઈ સ્થળે થોભી જતો હોય, એની રચનાઓ, ઉત્તમ હોય તો, સમયમાં આગળ વધતી વિવિધ અર્થઘટનોને અને અર્થપ્રપંચોને માટે સક્ષમ રહે છે. કહ્યું છે કે લેખકનો પ્રવાસ ક્યાંક અટકે છે પણ એની રચના પ્રવાસ કરતી રહે છે. (Author stops but text travels.)

□

ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્ય-તપાસ : ૨ – ગાંધીયુગ | શિનુ મોદી

(૧)

* ધૂમકેતુની ‘પોસ્ટ-ઓફિસ’ વાર્તાના બે પરિચ્છેદને ગદ્ય-તપાસ માટે પસંદ કર્યા છે.

* ધૂમકેતુથી ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનો વ્યવસ્થિત રીતે પ્રારંભ થાય છે. હવે વાર-તા નહિ, વાર્તા આપણી પાસે આવે છે. વાર્તા માટેનું ગદ્ય ધૂમકેતુ શોધી રહ્યા હોય એવું લાગે છે.

* બે પરિચ્છેદ આ પ્રમાણે છે :

સડકની એક બાજુ ઝાડીની હાર હતી. બીજી બાજુ શહેરનો બાગ હતો. આંહી ઠંડી વધારે હતી. ને રાત્રિ વધારે ‘શીમણી’ બનતી હતી. પવન સોંસરવો નીકળી જતો હતો; ને શુકના તારાનું મીઠું તેજ બરફ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું. જ્યાં બાગનો છેડો હતો ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું એક રોનકદાર મકાન હતું. ને તેની બંધ બારી તથા બારણામાંથી દીવાનો ઉજાસ બહાર પડતો હતો.

ભાવિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણા પાટિયામાં નવા અક્ષર લખ્યા હતા : “પોસ્ટઓફિસ...”

– ધૂમકેતુ (‘પોસ્ટઓફિસ’)

* ઝાડનું બહુવચન ઝાડો વ્યાકરણમાન્ય છે. ‘ઝાડો’નો અન્ય અર્થ, ભાષકોમાં રૂઢ છે એ અર્થ ધૂમકેતુને અભીષિત અર્થ સાથે સહેજેય મેળમાં નથી. જ્યારે એક શબ્દનો અર્થ વિશેષ રૂઢ હોય ત્યારે સર્જકે રૂઢ અર્થને જ અનુલક્ષીને વાક્ય કરવું પડે.

* ‘શીમણી’ જેવો શબ્દ લોકબોલી છે. માન્યભાષા વચ્ચે એ આગંતુક છે. લેખકનો અકારણ જન્મબોલીરાગ માત્ર પ્રગટ થાય છે. આવો બોલીરાગ કેવળ વૈયક્તિક, ખાનગી ભાષાનો પ્રયોગ બની જાય છે. સર્વભાષકોને માટે અર્થના સંદર્ભમાં એ અનિવાર્ય બનતો નથી. આવો બોલીરાગ આજ સુધી આપણા કથાસાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

* ‘શુકના તારાનું મીઠું તેજ’ એટલે શું ? તેજનું આ વિશેષણ કોઈ રીતે ઉપકારક બનતું નથી.

* વૃદ્ધ અને ડોસો બંને સમાનાર્થી છે. એટલે વૃદ્ધ ડોસો કહેવામાં કેવળ શૈલીસુખ છે.

* ધૂમકેતુને ઉપમા-અલંકારમાં સારી ફાવટ લાગે છે. અને એમની કલ્પક-શક્તિ સારાં શબ્દચિત્ર નિપજાવી આપે છે. ‘શુકના તારાનું તેજ ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું’ એ એમની ઉપમા તરત ધ્યાન ખેંચે છે. એવી જ બીજી એક ઉપમા આ રહી : ‘ભાવિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે...’ આ ઉપમા પણ તાજગીપૂર્ણ છે.

* ધૂમકેતુ વાર્તાને મલાવીને કહેનાર સવિશેષ સર્જક લાગે છે. વાર્તા લખનાર નહિ, પણ વાર્તા કહેનાર એ વિશેષ લાગે છે.

(૨)

અનેક ઉપનામોથી વિધ-વિધ સાહિત્ય-સ્વરૂપો ખેડનાર રા. વિ. પાઠક ધૂમકેતુની સાથે સાથે જ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં પ્રમુખ વાર્તાકાર છે. ‘તણખામંડળ’ની જેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘દ્વિરેફની વાતો’નો પણ મહિમા છે. ધૂમકેતુનું ગદ્ય એમના લાગણીમય વ્યક્તિત્વના કારણે વાચકને આર્દ્ર બનાવે છે, તો તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસી પાઠકસાહેબનું ગદ્ય બુદ્ધિનિષ્ઠ પ્રતિભાનો અનુભવ કરાવે છે.

* પાઠકસાહેબની ખૂબ જાણીતી વાર્તા ‘મુકુંદરાય’ના અંતના પરિચ્છેદને આપણે તપાસીએ.

‘આપણે અંબાજી ગયા હતા તે યાદ છે.’ વિષયાંતરની આશાથી ગંગાએ કહ્યું :

“હા.”

“ત્યાંથી કુંભારિયાનાં દેરાં જોવા ગયેલાં તે યાદ છે ?”

“હા.”

“એ દેરાં વિમળશાએ બંધાવેલાં.”

“એમ કે ?”

“એ વિમળશા અંબાજીનો ભક્ત હતો.” પિતા સ્વસ્થ થતા જાય છે એમ માની ગંગાનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો અને તે સરળ ઉત્સાહથી હોંકારો દેવા લાગી. “તે એક વાર અંબાજી દર્શન કરવા જતો હતો. રસ્તામાં એક મોટી વાવ આવી. તેમાં તે પાણી પીવા ગયો. વાવનાં પગથિયાં પર વણજારો બેઠો હતો તેણે પાણીનો પૈસો માગ્યો. વિમળશાએ ‘શેનો’ એમ પૂછ્યું. વણજારાએ વાવનો શિલાલેખ બતાવી કહ્યું કે, “આ વાવ બાંધનાર પીથો મારો દાદો થાય. અમારી સ્થિતિ બગડી ગઈ એટલે હું મારી બાપૂકી વાવ પર લાગો લેવા આવ્યો છું.” વિમળશાને થયું કે મેં આવાં દેરાં બંધાવ્યાં પણ મારી પછવાડે કપૂત જાગે તો મારાં દેરાંનીય આવી દશા થાય !” ગંગાનો હોંકારો શિથિલ પડતો ગયો – “પછી અંબાજી પાસે ગયો. તેને અંબાજી પ્રસન્ન થયાં. તેમણે કહ્યું : “બેટા, માગ માગ.” વિમળશાએ કહ્યું : “માજી, બીજું કાંઈ ન માગું,

માગું એક નાખોદ.” હવે ગંગાનો હોંકારો નિઃશ્વાસ જેવો થઈ ગયો હતો – બીજી વાર કહ્યું : “માગ, માગ.” ફરીવાર પણ નાખોદ માગ્યું. ત્રીજી વાર પૂછ્યું; ત્રીજી વાર પણ નાખોદ માગ્યું. ડોસા ફરી નીરવ શાંતિમાં પડ્યા.

આખા ઘરમાં મૃત્યુ જેવી શાંતિ છવાઈ રહી.

– રા. વિ. પાઠક (‘મુકુંદરાય’)

* વાર્તાના અંતમાં આવતો આ પરિચ્છેદ મુકુંદરાયનાં સ્વાર્થી તથા અવિવેકી વર્તનને કારણે ભારે દુઃખ પામેલા રઘનાથના હૃદયને દષ્ટાંતઅલંકાર દ્વારા પાઠકસાહેબ અહીં મૂકી આપે છે. આને કારણે સાહિત્યમાં અનિવાર્ય એવો મુખરપણાનો દોષ નિવારી શકાયો છે. મુખરપણું સાહિત્યિક કૃતિને બાધકરૂપ બનતું હોય છે. ઈગિતથી રમણીયતાના અર્થનો અનુભવ લેખકને લાગણીમાન્ય પાત્ર બનતા અટકાવે છે. ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફમાં આ બહુ મહત્ત્વનો ભેદ છે.

* નાટક અને કથાસાહિત્યમાં આવતા સંવાદ વચ્ચે કોઈ ભેદ ખરો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીં પાઠકસાહેબે રચેલા સંવાદોથી મળે છે. સંવાદ વગરનું નાટક હોઈ જ ન શકે. પણ કથાસાહિત્યમાં કથનને વધુ જીવંત બનાવવા અનિવાર્ય હોય ત્યારે કથાલેખક સંવાદનો ઉપયોગ કરતો હોય છે. આ સંવાદ નાટકના સંવાદની જેમ વાચિક, આંગિક, અભિનયક્ષમ હોવા અનિવાર્ય નથી. પણ કોઈ કુશળ વાર્તાકાર આવો ઉપયોગ કરે ત્યારે વાર્તાનાં ગદ્યનું સૌંદર્ય વધતું હોય છે. પાત્રોચિત ભાષા, લાઘવપૂર્ણ સંવાદછટા તથા વાર્તાકથનને આગળ ધપાવવાની ક્ષમતા અનિવાર્ય લેખાય. રઘનાથ ભટ્ટ અને ગંગા વચ્ચેના સંવાદ સહેજ પણ નાટકીય બન્યા વગર વાતચીતના સ્તરે રહી નાટ્યાત્મક વેધકતા સિદ્ધ કરે છે. ‘માગું એક નાખોદ’ એ કોઈ પણ નાટ્યકૃતિનાં અંતને સ-ચોટ બનાવે એવો છે.

* ત્રણ વાર નાખોદ માગવાની વાત કર્યા પછી રઘનાથ ભટ્ટ જે શાંતિનો અનુભવ કરે છે એ શાંતિ માટે ‘નીરવ’ વિશેષણ મને સંતર્પક લાગ્યું નથી. અને આ જ નીરવ શાંતિ ઘર સાથે જોડીને પાઠકસાહેબ કારણ વગર કરુણને ઘૂંટે છે.

* ‘માગું એક નાખોદ’ પાસે જ વાર્તા અટકી ગઈ હોત અને નેરેટર કોરાણે રહ્યા હોત તો વાર્તા વધુ સચોટ બનત.

ગાંધીયુગની પ્રારંભિક બે વાર્તામાં ચાલેલા ગદ્યની આ તપાસ એટલું તો જરૂર સૂચવે છે કે ટૂંકી વાર્તા માટે કેવા ગદ્યની આવશ્યકતા ઊભી થશે.

પત્રકારવિશ્વની અનેરી ઘટના : કીર્તિ ખત્રીના નવ સંચય | રજનીકાંત સોની

એક પત્રકાર પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન સતત કલમ ચલાવતો રહે એ સ્વાભાવિક બાબત છે. એમાં પણ એ કોઈ વર્તમાનપત્રનો તંત્રી હોય ત્યારે એણે તંત્રીલેખો ઉપરાંત અન્ય લખાણો પણ ઢગલાબંધ લખ્યાં હોઈ શકે. આવા પત્રકારો પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન અને નિવૃત્તિ પછી પોતાનાં લખાણોના સંચય પ્રગટ કરે એવું બનતું આપણે જોયું છે. પણ કોઈ એક તંત્રીના તંત્રીલેખો ઉપરાંત લેખો અને લખાણોના નવ સંચય એકસાથે બહાર પડે એવું જોયું નથી. આપણા ગુજરાતમાં તો નહીં, પણ આખા દેશમાંયે આવી ઘટના નોંધાઈ હોવાનું સાંભળ્યું નથી.

ગુજરાતના પ્રથમ હરોળના પત્રકાર અને કચ્છ જિલ્લાના અગ્રણી દૈનિક ‘કચ્છમિત્ર’ના તંત્રી કીર્તિભાઈ ખત્રીએ આ અખબારના તંત્રીલેખની ૩૩ વર્ષની પ્રલંબ કારકિર્દી દરમિયાન ઢગલાબંધ લખ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. ૨૦૧૩માં તેઓ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી તેમનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ થયું નહીં, પરંતુ તેમના ચાહકોના અતિ આગ્રહ પછી તેમનાં વિપુલ લખાણોમાંથી તારવીને નવ ગ્રંથ ૨૦૧૪માં પ્રગટ થયા. હું પણ આ જ વર્તમાનપત્રમાં તેમનો સાથી હતો એટલે અંગત રીતે જાણું છું કે આ ગ્રંથો તૈયાર કરવામાં તેમને સંમત કરવા સંપાદક માણેકલાલ પટેલને કેટકેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડેલી. કીર્તિભાઈ આ મુદ્દે અવઢવમાં હતા અને તેમણે પોતાની અવઢવનું કારણ પોતાની કેફિયતમાં નોંધ્યું છે એમ તેમને ભય હતો કે ‘આમાં પ્રશંસાનો અતિરેક થઈ જશે, તો છાપ ખોટી ઊભી થશે. કોઈ કદાચ એવુંયે કહેશે કે ભાઈ, હોદ્દાને તો સૌ સલામ કરે. તો વળી કોઈ એને દંભ પણ કહેશે.’ આ કારણોથી કીર્તિભાઈ અચકાતા હતા.

પણ આખરે માણેકલાલભાઈ એમને મનાવવામાં સફળ રહ્યા અને કીર્તિભાઈ સંમત થયા તે પછી આ સંપાદકે ૩૩ વર્ષની ‘કચ્છમિત્ર’ની ફાઈલો ખોલવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું. સંપાદકે પોતે નોંધ્યું છે એમ કીર્તિભાઈનાં લખાણો માત્ર ફાઈલોમાં કેદ રહે એ યોગ્ય નથી. આ લખાણો કચ્છને સમજવા મથનાર કોઈને પણ ઉપયોગી થાય એમ છે. કચ્છની પીડા અને પ્રશ્નો, ખૂબી અને ખાસિયતો સમગ્ર ગુજરાતની પ્રજા જાણે એ જરૂરી છે. કીર્તિભાઈએ પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન કચ્છમાં અભાવની સંસ્કૃતિ વિકાસ પામી છે એવું પ્રથમ વખત અને પૂરા વજૂદ સાથે મૌલિક રીતે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. એમના આ સંશોધનને જ ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતની કોઈ પણ યુનિવર્સિટી ધારે તો એમને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી એનાયત કરી શકે એવું બળૂકું આ પ્રદાન છે.

સંપાદકે ચાળી ચાળીને જે લખાણો તારવ્યાં એને નવ ગ્રંથોમાં વહેંચ્યાં છે. આખી ગ્રંથશ્રેણીનું નામ રાખ્યું છે ‘કલમ કાંતે કચ્છ.’ ગ્રંથોનાં શીર્ષક આ મુજબ છે : ૧. માણસ વલો કચ્છી માડુ, ૨. જોયું જાણ્યું ને લખ્યું, ૩. રણના રંગબેરંગ, ૪. દરિયાની આંખે આંસુ, ૫. જળ મૃગજળ, ૬. ધરતી તાંડવ, ૭. પાંજ પીડા પાંજ ગાલ, ૮. પાંજા પ્રશ્ન

પાંજી ગાલ અને ૮. વાહ કચ્છીયતને.

આ તમામ સંચયો વિશે વાત કરવા બેસીએ તો તો બહુ લાંબું થઈ જાય એમ છે. ટૂંકમાં, કહી શકાય કે આ ગ્રંથોમાં કીર્તિભાઈનાં જે લખાણો સમાવાયાં છે તેનો અભ્યાસ કરવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કચ્છને બરાબર જાણી-સમજી શકે એમ છે. વળી તેમણે ‘કચ્છમિત્ર’ દ્વારા ગ્રામીણ પત્રકારત્વનો કેવો અદ્ભુત વિકાસ કર્યો છે તેનો પણ ખ્યાલ આવી શકે છે.

આપણે અહીં આ નવમાંથી ત્રણ સંચયની જ વાત કરશું. ‘માણસ વલો કચ્છી માડુ,’ ‘જળ મૃગજળ’ અને ‘ધરતી તાંડવ.’ અને આ વાત પણ કરવી પડશે તો સંક્ષેપમાં જ. વિગતવાર વાત કરવા જતાં તો દસમો ગ્રંથ બની જાય એવું છે ! ‘માણસ વલો કચ્છી માડુ’માં સંપાદકે કીર્તિભાઈને જાણતા-પિછાણતા વિવિધ ક્ષેત્રના લોકો પાસે લખાવ્યું છે. એમાં ટોચના સાહિત્યસર્જકો છે, પત્રકારો છે, જાહેર જીવનના અગ્રણીઓ છે, કીર્તિભાઈના સાથીઓ, સ્નેહીઓ અને પરિવારજનો પણ છે. તો ‘જળ મૃગજળ’ અને ‘ધરતી તાંડવ’માં કચ્છ જેવી અવકૃપા વારંવાર વેઠતું રહ્યું છે એવી કુદરતી આપત્તિની વાત છે. ‘જળ મૃગજળ’માં પાણીની અછતની પીડા, તેનાં કારણો અને સંભવિત ઉકેલ દર્શાવતા-સૂચવતા કીર્તિભાઈના તંત્રીલેખો-લેખો છે. તો ‘ધરતી તાંડવ’માં ભૂકંપની વેદના પડઘાય છે. કીર્તિભાઈએ આ પ્રશ્નોના મૂળમાં જવાનો અને તેના સંભવિત ઉપાયો શોધવાનો કેવો વ્યાયામ કર્યો છે તે અહીં જોઈ શકાય છે.

‘માણસ વલો કચ્છી માડુ’ સંચયમાં કીર્તિભાઈના સંપર્કમાં આવેલા લોકો તેમનાં વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં પર પ્રકાશ પાડે છે. આમાં રઘુવીર ચૌધરી, વીનેશ અંતાણી, ધીરેન્દ્ર મહેતા, શરીફા વીજળીવાળા જેવા સાહિત્યકારો છે; તો બ્રિજેશકુમાર સિંહ, દિબાંગ, ધીમંત પુરોહિત જેવા પત્રકારો પણ છે. દામજીભાઈ એન્ડરવાલા, કાન્તિસેન શ્રોફ, બાબુભાઈ મેઘજી જેવા જાહેર જીવનના માણસો છે; તો કુલદીપ શર્મા, વી. એસ. ગઢવી જેવા વહીવટીતંત્રના ટોચના અધિકારીપદે રહી ચૂકેલા માણસો પણ છે. અલબત્ત, અહીં આખી યાદી આપવી નથી, પરંતુ પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન કીર્તિભાઈએ પોતાના માનવતાવાદી અભિગમ અને મમતાળુ સ્વભાવથી કેવા કેવા લોકોને પોતાના બનાવ્યા છે તેનો આના પરથી ખ્યાલ આવે છે.

અહીં આ બધા લેખો વાંચતાં સમજાય છે કે, કીર્તિભાઈએ જ્યાં જ્યાં સંપર્ક સ્થાપ્યો, અગર જેમણે તેમની સાથે સંબંધ જોડ્યો તે બધાના તેઓ મિત્ર બની ગયા છે. સંપાદકે નોંધ્યું છે એમ તેઓ સર્વમિત્ર છે. તેમના આવા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કઈ રીતે થયો ? તેઓ પોતાની કેફિયતમાં નોંધે છે તેના પરથી અને અહીં તેમને અંગત રીતે જાણતા લોકોના લેખો પરથી જણાય છે કે એમાં વિવિધ પરિબળો કામ કરી ગયાં છે. માનવતાવાદી તબીબ અને ગુજરાતના ટોચના વાર્તાકાર ડૉ. જયંત ખત્રીના પુત્ર હોવાથી પિતાના ચરિત્ર અને

વ્યક્તિત્વની અસર તેમના પર પડી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમનો પરિવાર પણ માનવતાવાદી અને કરુણાસભર છે. કદાચ આ બધા પર અધા એટલે કે ડૉ. જયંત ખત્રીની અસર હશે. ટૂંકમાં કહીએ તો આ સંચય વાંચતાં કીર્તિભાઈના વ્યક્તિત્વ અને ચરિત્રનો તેમજ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં તેમણે કેવું પાયાનું કામ કર્યું છે તેનો અંદાજ આવી શકે છે.

‘જળ મૃગજળ’ સંચયમાં કચ્છની પાણીની કાયમની સમસ્યા વર્ણવાઈ છે અને કીર્તિભાઈએ તેના સંભવિત ઉકેલની દિશા તરફ આંગળી ચીંધી છે. અહીં તેમણે પ્રસંગે પ્રસંગે લખેલા તંત્રીલેખો તેમજ લેખો સમાવાયા છે. ત્રણ દાયકા જેવા પ્રલંબ સમયગાળામાં આમ તો ઘણા લેખો લખાયા છે, પણ સંપાદકે એમાંથી તારવીને પસંદગી કરી છે. અછત અને દુકાળ, રાહતકામો અને ઢોરવાડા, પાંજરાપોળો અને ઘાસબેંક, જળસંરક્ષણ અને કૃત્રિમ વરસાદ, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ અને સિંચાઈની સગવડો વગેરે વિષયો સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં ચર્ચાયા છે. પરંતુ સૌથી વધુ જે મુદ્દા પરના તંત્રીલેખો અને લેખો છે તે છે ‘નર્મદાનાં નીર.’

નર્મદા પરના સરદાર સરોવર બંધમાંથી કચ્છને પીવાના તેમજ સિંચાઈનાં પાણીની ફાળવણીમાં અન્યાયનો મુદ્દો સતત ચર્ચાતો રહ્યો. કીર્તિભાઈએ આ યોજનાનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે એ તેમના લેખો વાંચતાં સહેજે સમજાય છે. કચ્છની કાયમી જળ સમસ્યાને આગળ ધરીને ગુજરાત સરકારે ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ આરંભમાં રજૂઆતો કરેલી તેને અમલીકરણ વખતે ભૂલી જવાઈ અને કચ્છને લઘુત્તમ ફાયદો મળ્યો તે મુદ્દે કીર્તિભાઈએ એક કરતાં વધુ લેખોમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે અને ગહન ચિંતન કરીને તેમણે સમસ્યાના સંભવિત ઉકેલ પણ સૂચવ્યા છે. કચ્છ જિલ્લો કાયમ પાણીની અછતથી પીડાતો રહ્યો છે, આ અભાવ પરનું કીર્તિભાઈનું મનન અને મંથન અહીં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પાણીની અછત સાથે સંકળાયેલા અન્ય મુદ્દા પણ કીર્તિભાઈ ભૂલ્યા નથી. કૃત્રિમ વર્ષાના પ્રયોગોની અનિવાર્યતા પર તેમણે આંકડા સાથે સચોટ અને તર્કબદ્ધ દલીલો કરી છે. તો રાહતકામો અને ઢોરવાડા પરના તેમના લેખો એ રીતે સમતોલ છે કે એમાં એનાથી મળતા લાભ અને ગેરલાભ સ્પષ્ટ બની જાય છે. જળ-સંરક્ષણ અને વરસાદી પાણીના સંગ્રહ પર તેમણે રાજસ્થાનના સફળ પ્રયોગનું ઉદાહરણ લઈને તેની અનિવાર્યતા અધોરેખિત કરી છે.

કચ્છના કપાળે કુદરતે ‘મંઢો મીં’ લખ્યો છે. મતલબ કે વરસાદ આવે તો આવે, અને આવે તોપણ લંગડાતો આવે. દુકાળની સમસ્યા વિશે કીર્તિભાઈએ ઘણું ઘણું લખ્યું છે, પણ તેમણે જે મૌલિક ચિંતન કર્યું છે એવી પણ અહીં વાત કરીએ. ધરતીકંપ, અતિવૃષ્ટિ જેવી સંભવિત કુદરતી આફત સામે તૈયાર રહેવા સરકાર આગોતરું આયોજન કરતી હોય છે અને તે ઉચિત પણ છે. પરંતુ આ આપત્તિ તો ક્વચિત્ આવે અને આવે તોપણ

તે લાંબા સમય માટેની હોતી નથી. જ્યારે દુકાળ તો જાણે કાયમી આફત છે અને તેની અસર લાંબા ગાળા સુધી રહે છે. તેથી કીર્તિભાઈએ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટીના કાર્યક્ષેત્રમાં દુકાળની આપત્તિને પણ સમાવી લેવાનું અમૂલ્ય સૂચન કર્યું છે. એક પત્રકાર ધારે તો શાસનને કેવો સાચો માર્ગ ચીંધી શકે એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

૨૦૦૧ના ૨૬મી જાન્યુઆરીના દિવસે ઊઘડતી સવારે ધરતી માતાએ એવું તાંડવ આદર્યું કે તેમાં કચ્છને આકરો ફટકો પડ્યો અને જાનમાલનું ભારે નુકસાન થયું. ત્યાંથી માંડીને પુનર્વસનના તેર વરસમાં કચ્છે કેવી સૂરત ધારણ કરી ત્યાં સુધીના તેમના તંત્રીલેખો-લેખોમાંથી ચાળી-તારવીને સંપાદકે ‘ધરતી તાંડવ’ નામના સંચયમાં ૬૭ લેખો સમાવ્યા છે. અહીં વિનાશિકાની પીડા છે તેમ નવસર્જનની પ્રક્રિયાનો આનંદ પણ છે. કચ્છી માડુની લાગણીને અહીં કીર્તિભાઈની કલમમાંથી વહેતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

કવિ-સાહિત્યસર્જકને કાન્તદ્રષ્ટા કહેવામાં આવે છે. તો પત્રકાર પણ એવા જ કાન્તદ્રષ્ટા હોય છે એવો પુરાવો અહીં કીર્તિભાઈએ આપ્યો છે. તેમના બે લેખો આ સંચયમાં છે, જેમાં વિનાશિકા પૂર્વે જ તેમણે સંભવિત આપત્તિ તરફ લાલબત્તી ધરી હોય. ધરતીકંપના સાડાચાર વર્ષ પૂર્વે ૧૯૯૬માં તેમણે ભૂકંપ સામે સાવધાની રાખવા પર ભાર મૂક્યો હતો. તો વિનાશક કંપનના માત્ર પાંચ માસ પહેલાં આવી આફત વેળા ઓછામાં ઓછું નુકસાન થાય તેની કાળજી રાખવા ચેતવણી આપી હતી. આ લેખો વાંચતાં સમજાય છે કે કીર્તિભાઈ આફત સમયે તો કલમ ચલાવતા, પણ ભાવિના ગર્ભમાં ડોકિયું કરીને પણ લોકોને અને રાજકર્તાઓને ઢંઢોળીને પોતાનો પત્રકાર ધર્મ સુપેરે બજાવતા.

વિનાશક ભૂકંપે કચ્છ જિલ્લાને ધમરોળી નાખ્યો, દિવસો સુધી જનજીવન ઠપ થઈને કણસતું રહ્યું, ‘કચ્છમિત્ર’ ભવનને પણ નુકસાન થયું, અખબાર પ્રગટ કરવું અશક્ય બનતાં સાથી પત્ર ‘ફૂલછાબ’ની મદદ લઈને રાજકોટથી પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું. તરત કીર્તિભાઈની કલમ દોડતી થઈ ગઈ. આરંભમાં તો બચાવ-કામગીરી ચાલતી હતી, તે પછી રાહતનું કામ શરૂ થયું અને આખરે પુનર્વસનનું ભગીરથ કાર્ય આરંભાયું. આ બધા મુદ્દા પર કીર્તિભાઈ સતત લખતા રહ્યા, લોકોને હિંમત અને ધીરજ આપતા રહ્યા, તંત્રને ઢંઢોળતા તેમ બિરદાવતા રહ્યા અને સરકારને આંગળી ચીંધવાનું કામ પણ કરતા રહ્યા. વાસ્તવમાં ધરતીકંપ બાદના સમયગાળામાં ‘કચ્છમિત્ર’ દેશ અને દુનિયાના પત્રકારો તેમજ સ્વૈચ્છિક - સેવાભાવી સંસ્થાઓ માટે માહિતી અને માર્ગદર્શનનું કેન્દ્ર બની રહ્યું હતું. આનું કારણ કીર્તિભાઈ હતા અને એનું શ્રેય તેમને જ જાય છે. આપત્તિ-વ્યવસ્થાપનમાં મીડિયા કેવી હકારાત્મક ભૂમિકા ભજવી શકે એમ છે તે આના પરથી જોઈ શકાય છે.

પત્રકારની કલમમાં તાકાત છે અને તે જાણે છે કે તેની કલમમાંથી જે કંઈ પ્રગટશે

તે નાનામાં નાના માણસ સુધી જવાનું છે. તેનાં લખાણો જેમ શિક્ષિતો વાંચશે એમ મજૂર પણ વાંચશે. એટલે તેને સરળ, પ્રાસાદિક શૈલીમાં જ લખવું પડે. છતાં વિષયની માંગ હોય તો તેમની કલમ પણ કેવા ‘શાણગાર’ ધરે તેનાં ઉદાહરણો કીર્તિભાઈનાં કેટલાક લખાણોમાં જોવા મળે છે. કચ્છના બન્ની વિસ્તારના છછલા ગામનું દુકાળના સમયમાં તેમણે કરેલું વર્ણન આનો નમૂનો છે. તેમણે લખ્યું છે કે ‘બન્નીની મહિલા જ્યારે કપડાંના ટુકડા પર ભરતકામ કરવા બેસે છે ત્યારે રંગોની અજોડ ભાત ઊપસી આવે છે, તેમણે જે નથી મેળવ્યું તેને પામવાની તીવ્ર ઝંખના કળા રૂપે અદ્ભુત આકાર ધારણ કરે છે અને સર્જાઈ જાય છે બેનમૂન કલાકૃતિ, જેને જોઈને બહારની દુનિયા વારી જાય છે, વારી ગઈ છે. કુદરતની અવ્યવસ્થા સામે તેઓ કેટલા વ્યવસ્થિત છે !’ કીર્તિભાઈના ઘણા લેખોમાં સાહિત્યની કક્ષાની કલમની ઝલક જોવા મળે છે.

એક અન્ય મહત્ત્વનો મુદ્દો પણ અહીં લઈ લઈએ. સરકારને એટલે કે શાસનને ન ગમે એવું ઘણુંબધું પત્રકારે લખવું પડતું હોય છે. કીર્તિભાઈએ પણ એવું પુષ્કળ લખ્યું છે. આવું લખતાં ક્યારેક ઉતાવળમાં, કોઈ ખોટા સૂત્રમાંથી ખોટી માહિતી આવી ગઈ હોય અને તંત્રની ઝાટકણી કાઢી હોય એવું જ્યારે બન્યું છે ત્યારે પાછળથી વાસ્તવિકતાની ખાતરી થતાં કીર્તિભાઈએ પોતાની ભૂલ થઈ હોવાનું નિખાલસતાથી સ્વીકાર્યું પણ છે. આ રીતે તેમણે સારો પત્રકારધર્મ નિભાવ્યો છે.

અલબત્ત, અહીં સંક્ષિપ્તમાં કીર્તિભાઈના ‘જળ મૃગજળ’ અને ‘ધરતી તાંડવ’ સંચયમાંના તંત્રીલેખો-લેખોની સમીક્ષા આપી છે તેનાથી એનું મહત્ત્વ જોઈએ એટલું સમજાવી શકાયું નથી એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ અહીં જે મુદ્દા પર ભાર મૂકવો છે તે એ છે કે એક પત્રકાર સારી નિષ્ઠા અને લગનથી પોતાના કાર્યક્ષેત્રની કેટલી હદે ઉમદા સેવા બજાવી શકે છે. ‘માણસ વલો કચ્છી માડુ’ સંચયમાં તેમના વિશે વિવિધ ક્ષેત્રના મહાનુભાવોએ જે લખ્યું છે તે વાંચીએ તો આ બાબત સરળ રીતે સમજી શકાય છે. એક જિલ્લાકક્ષાના અખબારના તંત્રીપદે કામ કરીને તેમણે સમગ્ર રાષ્ટ્રને લોકલક્ષી પત્રકારત્વની કેડી કંડારી બતાવી છે તેનું મહત્ત્વ આજના મહદ્અંશે ‘કોર્પોરેટિયા’ બનતાં જતાં અખબારોની દૃષ્ટિએ અનેરું છે. તેમની આ કામગીરીથી તેમણે રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ નામ કાઢ્યું છે.

‘કલમ કાંતે કચ્છ’ – કીર્તિ ખત્રી. સંપાદક માણેકલાલ પટેલ. (૧) માણસ વલો કચ્છી માડુ. પ્ર. આ. જૂન ૨૦૧૪, કિંમત રૂ. ૨૫૦ (૨) જળ મૃગજળ. પ્ર. આ. જૂન ૨૦૧૪, કિંમત રૂ. ૨૩૦. (૩) ધરતી તાંડવ. પ્ર. આ. જૂન ૨૦૧૪, કિંમત રૂ. ૧૮૦. પ્રકાશક : ગોરધન પટેલ ‘કવિ’, વિવેકગ્રામ પ્રકાશન, શ્રી વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, નાગલપર રોડ, માંડવી (કચ્છ); મુખ્ય વિકેતા : રંગદ્વાર પ્રકાશન, જી-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯.

એક સ્તોત્રગાનની જેમ : દોસ્તોયેવ્સ્કીના

જીવન પર આધારિત મલયાલમ નવલકથા | બાબુ દાવલપુરા

[ઓરુ સંકીર્તનમ્ પોલે - એક સ્તોત્રગાનની જેમ, લે. પેરુમ્પડમ્ શ્રીધરન. અનુવાદક : ફાધર વર્ગીસ પોલ. મલયાલમ પ્ર. આ. ૧૯૯૩, પ્ર. રંગદ્વાર પ્રકાશન, ૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. પૃષ્ઠસંખ્યા : ૧૬+૧૬૦ = ૧૭૬. મૂલ્ય : રૂ. ૯૦/-]

‘ઓરુસંકીર્તનમ્ પોલે’ (પ્ર. આ. ૧૯૯૩) કેરળના પેરુમ્પડમ્ ગામમાં જન્મેલા સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર પેરુમ્પડમ્ શ્રીધરન-રચિત ખ્યાતનામ રશિયન સાહિત્યસર્જક દોસ્તોયેવ્સ્કીના જીવન અને સાહિત્ય પર આધારિત જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથા છે. ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’, ‘અષ્ટપદી’, ‘સાયંસંધ્યાનું સોનું’, ‘આવીલ્યમ્’, ‘સૂર્યદાહમ્’, ‘ફરી કાલવારી તરફ’, ‘ઓટ્ટ ચિલંબ’, ‘ગ્રીષ્મ જ્વાલાઓ’, ‘ઈડત્તાવળમ્’, ‘સાતમો દરવાજો’, ‘ભેઘછાયા’, ‘આર્કવુમ ઈળવેઈલુમ’, ‘મારા હૃદયનો માલિક’, ‘તારા મહેલ પાસે’, ‘પાંદડાના છેડાનો વરસાદ’ અને ‘સરઘસનો રસ્તો’ તેમની મુખ્ય કૃતિઓ છે. ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’ની અત્યાર સુધીમાં દોઢ લાખ જેટલી નકલો વેચાઈ ચૂકી છે. આ નવલકથાને સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ તરફથી આઠ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા છે. ગુજરાતી વાચકોને મલયાલમ ભાષાની આ પ્રશિષ્ટ નવલકથાના સીધા સંપર્કમાં મૂકવાના હેતુસર ફાધર વર્ગીસ પોલે ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’નો એની મૂળ મલયાલમ ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં સીધો અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદકે કહ્યું છે તેમ, “... ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’માં આપણને ત્રણ સંસ્કૃતિનો ભેટો થાય છે. સ્ત્રોત-ભાષા મલયાલમની સંસ્કૃતિ, લક્ષ્યભાષા ગુજરાતીની સંસ્કૃતિ તથા આપણને એમાં રશિયન સંસ્કૃતિનો પણ લાભ મળે છે. કારણ, આખી નવલકથા ઘણી ઉત્કૃષ્ટ-શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓના સર્જક ફિયોદોર દોસ્તોયેવ્સ્કીના જીવન અને સર્જન વિશે છે. એટલે એમાં આપણને રશિયન સંસ્કૃતિનો પણ ભેટો થાય છે. ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’ નવલકથાની કથાવસ્તુ સરળ કહી શકાય. સર્જક દોસ્તોયેવ્સ્કીએ એમના પ્રકાશક સ્ટેલ્લોવ્સ્કી સાથે એક મહિનાના અંત સુધીમાં એક નવલકથા લખી આપવાનો કરાર કર્યો છે. એ કરાર મુજબ કોઈ કારણસર નવલકથાની હસ્તપ્રત છેલ્લી તારીખ સુધીમાં આપવામાં ન આવે તો દોસ્તોયેવ્સ્કીના બધા સાહિત્ય ઉપર તેમજ ખુદ દોસ્તોયેવ્સ્કી ઉપર પ્રકાશકનો અધિકાર રહેશે. એટલે દોસ્તોયેવ્સ્કી ‘જુગારી’ (ધ ગેમ્બલર) નામે નવલકથા લખી રહ્યા છે. પણ એમને લાગે છે કે પોતે એકલા કામ કરીને નવલકથા પૂરી કરી ન શકે. એટલે નવલકથાનું કામ જલદી કરવા માટે દોસ્તોયેવ્સ્કીને લઘુલિપિમાં લખી શકનાર એક સ્ટેનોગ્રાફરની

જરૂર છે. દોસ્તોયેવ્સ્કીનો મિત્ર ઓખલિન પોતાની એક હોશિયાર વિદ્યાર્થીની અન્નાને સ્ટેનોગ્રાફરની નોકરી માટે દોસ્તોયેવ્સ્કી પાસે મોકલે છે... અનૂદિત નવલકથા ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’ના પ્રથમ પ્રકરણમાં મકાનનું ભાડું ના આપી શકનાર દોસ્તોયેવ્સ્કી મકાનમાલિક અલોનકીન પાસેથી ૧૫ રૂબલ ઉછીના લે છે. પછી એ નાણાંથી આખો દિવસ જુગારખાને જુગાર રમે છે. ત્યારબાદ બચેલાં નાણાંમાંથી રસ્તા પર આવેલી દારૂની દુકાનમાંથી દારૂ પીને મોડી રાતે ઘરે પહોંચ્યાની વાત છે. અન્ના અને દોસ્તોયેવ્સ્કીના પ્રથમ મિલનની વાત નવલકથાના બીજા પ્રકરણમાં આવે છે.”

લેખકે પ્રાકૃકથન ‘વેદીની સમીપ’માં કહ્યું છે કે, “મારી આ નવલકથાની નાવિકા અન્નાની જેમ દોસ્તોયેવ્સ્કીની નવલકથાઓમાં સૌપ્રથમ ‘કાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ’ મેં વાંચી હતી... ત્યારબાદ દોસ્તોયેવ્સ્કીની બધી જ નવલકથાઓ મેળવીને મેં વાંચી લીધી. માત્ર નવલકથાઓ જ નહિ પણ તેમના વિશે લખાયેલા અભ્યાસલેખો અને વિવેચનો બધું જ મેં એક પ્રકારના ગાંડપણભર્યા આવેશથી વાંચી નાખ્યું... કોઈ એક ક્ષણે પ્રગટીકરણની જેમ મને લાગ્યું કે દોસ્તોયેવ્સ્કીના જીવન વિશે એક નવલકથા લખું તો કેવું ? તે વખતે હું દોસ્તોયેવ્સ્કીનાં પત્ની અન્નાનાં ‘સંસ્મરણો’ (Recollections by Anna Dostoevskaya) વાંચતો હતો... ‘અન્નાનાં સંસ્મરણો’ને સાહિત્યકૃતિના પાયા તરીકે સ્વીકારી લીધાં... અન્ના અને દોસ્તોયેવ્સ્કી સૌપ્રથમ મળ્યાં હતાં તે ક્ષણથી માંડી સત્તાવીસ દિવસોના તેમના જીવનને ધ્યાનમાં લઈને નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરી... ‘હૃદય પર ઈશ્વરની સહીવાળો માણસ છે’ એમ દોસ્તોયેવ્સ્કીની કલ્પના કરી તે ક્ષણથી એક અનેરા ઉત્સાહથી મારું મન ભરાઈ ગયું હોય એવું મને લાગ્યું. પછીના દિવસોમાં ઈશ્વર મારી સાથે રહ્યો હતો... મારું લખાણ એક પ્રાર્થના જેવું હતું... ઈશ્વર અને સેતાન જ્યાં વારાફરતી રાજ્ય કરતા હોય એવા એક ભૂખંડની જેમ મેં દોસ્તોયેવ્સ્કીનું જીવન નિહાળ્યું. પછી હું પોતે એ ભૂખંડમાં જીવ્યો છું.” આ નવલકથા વાંચ્યા પછી મરિયાપુરથી તંકચ્ચને લખ્યું : ‘સંપૂર્ણપણે એક સ્વપ્ન જેવી આ કૃતિ છે... આમાં દોસ્તોયેવ્સ્કી નામના લેખક અને માણસ પેરુમ્પડમ્ શ્રીધરન નામના લેખક અને માણસ સાથે એકમેકમાં ભળી જઈને એક જ આત્મામાં પરિણમતા હોય એવી એક સ્થિતિ છે... હું ખાતરીથી કહું છું કે, દોસ્તોયેવ્સ્કીને પોતાના આત્મામાં અનુભવનાર માણસ જ આવું લખી શકે. લેખક અને નવલકથાને અલગ ન કરી શકાય એવા કેટલાક સંદર્ભો આ નવલકથામાં છે... મલયાલમ સાહિત્યના શિખરે શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓમાં આની ગણતરી થશે.’ ડૉ. જોસ કુરિયનના મંતવ્ય પ્રમાણે, “દોસ્તોયેવ્સ્કીએ પોતાના જીવનમાં સામનો કરેલા હૃદય-સંઘર્ષોની આ કથા બની ગઈ છે... લેખકની વ્યથા આટલી તીવ્રપણે બીજી કોઈ નવલકથામાં જોવા મળી નથી.” વસ્તુતઃ, ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’ માત્ર દોસ્તોયેવ્સ્કીની જ નહિ પણ પેરુમ્પડમ્ શ્રીધરનના આંતરજીવનની પણ વ્યથા-કથા છે. અનુવાદકે કહ્યું

છે તેમ, “આ નવલકથામાં દોસ્તોયેવ્સ્કીના જીવન સાથે... બીજાં બે જીવન પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ બે જીવનમાં ખુદ લેખક પેરુમ્પડમૂના જીવનનો તેમજ ભગવાન ઈસુના જીવનનો સમાવેશ થાય છે.” મુલાકાત પ્રસંગે પત્રકારોને લેખકે કહેલું તે આ સંદર્ભે લક્ષમાં લેવા જેવું છે : “ચરિત્રકારોએ દોસ્તોયેવ્સ્કીને દારૂડિયા, જુગારી તથા વ્યભિચારી તરીકે ચીતર્યા છે. તેમનામાં સ્વભાવગત નબળાઈઓ હતી તે વાત ખરી છે... દારૂડિયો અને જુગારી હોય એવી વ્યક્તિ કેવી રીતે ‘ધી ઇન્સલ્ટેડ એન્ડ ઇન્જર્ડ’ (૧૮૬૧) લખી શકે ? કેવી રીતે ‘કાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ’ લખી શકે ? કેવી રીતે ‘ધ બ્રધર્સ કરામાઓવ’ (૧૮૮૦) લખી શકે ? હું ખરેખર દઢતાથી માનું છું કે ભગવાનની આશિષોથી ભરેલો માણસ જ આટલી બધી શ્રેષ્ઠતમ નવલકથાઓ લખી શકે.” ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’ને અનુલક્ષીને તેમણે કહેલું કે, “એ નવલકથા લખતાં હું જાણે દોસ્તોયેવ્સ્કી અને ઈસુ ખ્રિસ્ત જોડે ચાલી રહ્યો હોઉં એવો અનુભવ મને થતો હતો. દોસ્તોયેવ્સ્કીનું જીવન દુઃખો અને પીડાઓથી ભરેલું હતું... દોસ્તોયેવ્સ્કીની દૃષ્ટિમાં પોતાના કરતાં વધારે દુઃખ વેઠનાર ફખ્ત એક જ જણ છે. તે જણ ખ્રિસ્ત છે. તેમણે પોતાના હૃદયમાં એકરાર કર્યો છે કે તેમણે પોતાના જીવનને કાદવમાં ફેંકીને ખૂંટ્યા કર્યું છે. એમનાં કાર્યના ગુનાબોધ અને પાપના ખ્યાલે દોસ્તોયેવ્સ્કીનો સતત પીછો કર્યો છે. ત્યારે મેં બાઈબલમાં દાઉદની વાત યાદ કરી. દાઉદનાં સ્તોત્રગાનો મારા કાનમાં ગુંજ્યાં. આવા સંદર્ભમાં નવલકથા માટે ‘એક સ્તોત્રગાનની જેમ’ નામ મારા મનમાં દઢ બન્યું.” ખ્રિસ્ત સાથેના પોતાના સંબંધનો એકરાર કરતાં લેખકે કહેલું કે, “મારા જીવનનાં બધાં દુઃખો હું ખ્રિસ્તને યાદ કરીને વેઠી શક્યો છું.” તેમની જેમ દોસ્તોયેવ્સ્કીએ પણ જીવનની દુઃસહ યાતનાઓ ખ્રિસ્તને યાદ કરીને જીવી જાણી હતી. લેખક કથાનક દોસ્તોયેવ્સ્કી સાથે એકાત્મભાવ અનુભવે છે તે આ કારણે.

અન્ના દોસ્તોયેવ્સ્કીને ઘેર જવા માટે પ્રથમ વાર સાદાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ, તે ઘડીએ તેને વિદેહ બાપુજી યાદ આવી ગયા. દોસ્તોયેવ્સ્કી તેમના પ્રિય લેખક હતા. તેમની ‘ગરીબો’ અને ‘મૃત્યુનું ઘર’ નવલકથાઓ વાંચી ત્યારે તે ભાવવશ થઈ રડી પડેલી. તેને યાદ આવ્યું કે બાપુજીને એક વાર કહેલું : ‘દોસ્તોયેવ્સ્કીના હૃદય પર ભગવાનના સહીસિક્કા છે.’ પ્રથમ મુલાકાત પ્રસંગે વિવિધ વિષયો ઉપર તેમની વાતચીત લાંબી ચાલી, તે દરમિયાન દોસ્તોયેવ્સ્કી જાણે ‘જીવાન બની ગયા. એમના શબ્દોમાં મુગ્ધતાનો રણકો હતો, જે અન્નાના હૃદયે અથડાયો.’ પછી તેમણે કહ્યું : ‘નિર્ધારિત સમયની અંદર એક નવલકથા પૂરી કરવી છે.’ મારી હાલની પરિસ્થિતિમાં એ શક્ય નથી, એ હું બરાબર જાણું છું... આ તો મારે એકલપંડે કરવાનું કામ છે. ધ્યાનમનનથી, ચિંતનથી. નિઃશબ્દમય પ્રાર્થનાની જેમ. એટલી જ રહસ્યમય રીતે. એટલા જ એકાંતમાં. કોઈ પણ બીજા માણસની ભાગીદારી એની પવિત્રતાનો નાશ કરશે... તને શું લાગે

છે ? મારા માટે મુશ્કેલીઓ વેઠવા તું તૈયાર છે ?" અન્નાએ દઢ મનથી કહ્યું : "હા, હું તો તૈયાર છું." અન્નાની તૈયારીની પરીક્ષા કરતા હોય એ રીતે દોસ્તોયેવ્સ્કીએ 'કાઇમ એન્ડ પનિશમેન્ટ'નો એક ભાગ ખૂબ ઝડપથી વાંચવા માંડ્યો. શ્રુતલેખનમાં અન્ના પાછળ પડી ગઈ. એટલે તેણે કહ્યું : 'થોડા ધીમેથી.' 'તારે તો ગોકળગાયની ગતિએ જવું હશે. ખરું ને ?' એમ કહીને તેમણે પોતાનો અણગમો પ્રગટ કર્યોય ખરો. અન્નાએ લઘુલિપિથી લખેલો પાઠ વિસ્તારથી વ્યવસ્થિત લખીને દોસ્તોયેવ્સ્કીને બતાવ્યો ત્યારે તેમણે બધેય ભૂલો કાઢી અને કહ્યું : 'આ કેવા પ્રકારનું લખાણ છે ? કશો ઘાટ નથી. ચિહ્નો ક્યાં છે ? જો. એક પૂરું વાક્ય જ રહી ગયું છે !' અન્નાનું મન ખૂબ ખિન્ન થઈ ગયું. તેને થયું : 'આવા પ્રકારના માણસ સાથે કેવી રીતે કામ કરવું ?' પછી 'આવજો' કહેવાના સમયે, ગુસ્સો ઠંડો પડ્યો હોય એ રીતે તેમણે પૂછ્યું : 'તારું નામ શું કહ્યું હતું ?' 'અન્ના.' પછી 'આવજો' કહીને અન્ના બહાર નીકળી ત્યારે ખૂબ શાંતિથી દોસ્તોયેવ્સ્કી તેની પાછળ ગયા, અને કહ્યું : 'અન્ના, ગેરસમજ ન કરતી. હું ખૂબ અસ્વસ્થ છું. અન્ના, કદાચ તને ખબર હશે કે હું વાઈથી પીડાઉં છું. ગઈ કાલે જ મને વાઈનો હુમલો આવ્યો હતો.' (પૃ. ૧૮). અન્ના ગઈ ત્યારથી દોસ્તોયેવ્સ્કીનું મન ધીમે બળતા તાપણાની જેમ અપરાધભાવથી પીડાઈ રહ્યું હતું. 'તે છોકરી પાછી આવશે ? જીવનમાં પ્રથમ વાર મળેલી એક છોકરીને એટલી કૂર રીતે કેમ દુઃખી કરી ? માત્ર એક પૂર્ણવિરામ મૂકવાનું તે ભૂલી ગઈ હતી... એક વાક્ય વચ્ચે છોડી દીધું છે એમ કહીને એની ભૂલ કાઢી. પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારી બેદરકારીથી એ ભૂલ રહી ગઈ હતી... મારા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવનારને પણ હું ધિક્કારું છું.' પછી મકાનમાલિક પાસેથી, છ-સાત મહિનાનું ભાડું આપવાનું બાકી હોવા છતાં, દસ રૂબલ ઉછીના લઈને દોસ્તોયેવ્સ્કી જુગારખાનામાં પહોંચી ગયા ! ત્યાં વિજય અને પરાજય વચ્ચે વારાફરતી રમતાં તેઓ બધું જ ગુમાવી બેઠા ત્યારે કાંડાઘડિયાળ ગીરે મૂકીને રમ્યા, અને એ પણ ખોઈ બેઠા. હળવા બરફ અને ચાંદની વરસતી એ રાતે ઘેર પાછા ફરતાં રસ્તો તેઓ ઈશ્વર જોડે વાતો કરવા લાગ્યા. તેમને થયું : 'એક ગરીબ, નિઃસહાય, હારેલી અને બધાથી ત્યજાયેલી વ્યક્તિ તરીકે આ જીવન ગાળું એમ ઈશ્વર ઈચ્છે છે ? મારા અનુભવમાં તો બધેય પરાજય જ છે... માત્ર ભલાઈવાળા માણસના જ ભાગ્યમાં આજકાલ માત્ર પરાજય છે ?' તેઓ ઈશ્વરને પૂછે છે : 'અનિષ્ટ કરવા માણસને કોણ પ્રેરણા આપે છે ? માણસ અનિષ્ટ કરતો હોય તો એના કારણમાંથી આપ છૂટી શકો છો ? કેવું જીવન છે મારું ? આનો શો અર્થ છે ? નિર્દોષ માણસોના હૃદયનું રક્ત કેમ રેડાય છે ? ઈશ્વર આવું કેમ થવા દે છે ? મને આ બિલકુલ સમજાતું નથી... આ ભૂમિ પર મારી જેમ ગરીબ નિઃસહાય હારેલો બહિષ્કૃત અને એકાકી હોય એવો કોઈ માણસ છે ? વિચાર કરું છું ત્યારે મારું જીવન નકામું, શૂન્ય અને અંધકારમય ભાસે છે. મારા જેવા માણસ સાથે આ રીતે વર્તી શકાય ?

આટલી કૂર રીતે ? મારી પ્રાર્થનાઓ નિષ્ફળ જ કેમ જાય છે ? જુઓ, આ સુંદર રાતમાં મારી સ્થિતિ કેવી છે ? પૂરેપૂરું હારી જઈને હાથમાં એક કાણી પાઈ પણ ન હોય એવા નકામા ભિખારી જેવી.’ (પૃ. ૨૪-૨૭)

પહેલા દિવસના કટુ અનુભવ પછી અન્ના દોસ્તોયેવ્સ્કીથી ખૂબ દુઃખી હતી. તેણે તેમને ત્યાં હવે ન જવાનું નક્કી કર્યું હતું. પછી વિદાય વેળાએ દોસ્તોયેવ્સ્કીના ક્ષમાયાચક શબ્દો તેને યાદ આવતાં, તેણે વિચાર બદલ્યો, અને તેમને ઘેર ગઈ. અન્નાને તેમણે પ્રેમથી આવકારી ત્યારે તેને લાગ્યું કે, ‘કેટલો પ્રેમાળ છે ! કેટલો બધો આનંદ છે એની આંખોમાં !’ દોસ્તોયેવ્સ્કીએ કહ્યું : ‘ગઈ કાલનું મારું વર્તન ખરાબ હતું... હું નકામો છું. ખરાબ છું. કોઈ શિસ્ત વિનાનો માણસ. મને માફી આપ, સોનિયા, મને માફી આપ.’ તેઓ અન્નાનું નામ પણ ભૂલી ગયા હતા ! પછી યાદ આવતાં કહ્યું : ‘હા, હા... અન્ના ગિગરિવના સનીટ્રીના... ગઈ કાલે રાતે હું ઊંઘ્યો જ નથી... મેં ખરાબ રીતે કરેલા વર્તન બદલ અન્નાની ક્ષમા માગતો હું પડી રહ્યો હતો. અપરાધભાવના કારણે હું રડવાની સીમા સુધી પહોંચ્યો હતો... ગમે તેમ હવે અન્ના, એ બધું ભૂલી જા... અન્ના, તારું ઘર ક્યાં છે એની મને ખબર નથી. નહિ તો ગઈ કાલે મોડી સાંજે હું ત્યાં માફી માગવા માટે આવત.’ શિશુસહજ નિર્દોષતા, સહજતા, સરળતા અને નિખાલસતા દોસ્તોયેવ્સ્કીનાં વાણી-વર્તનમાં અનેક પ્રસંગે અનાયાસે પ્રગટે છે.

પછી પોતે લખવા ધારેલી નવલકથા વિશે દોસ્તોયેવ્સ્કીએ કહ્યું : ‘યુરોપની બીજી મુસાફરી વખતના કેટલાક અનુભવની આ વાત છે. હું એક જુગાર રમનારની કથા લખવાનો વિચાર કરું છું... મારો ખરો હેતુ ત્યાંના જુગારના અકાઓમાં મારું નસીબ અજમાવી જોવાનો હતો...’ નવલકથાના પાયામાં પોતાની બીજી યુરોપયાત્રા છે એમ કહ્યું તો ખરું, પરંતુ એ યાત્રા પાછળનું રહસ્ય તેમણે છુપાવ્યું હતું. એ રહસ્યોમાં એમના એક પ્રેમસંબંધનો પણ સમાવેશ થતો હતો. તેઓ કોલેજમાં ભણતી પોલીના સુસ્લોવાને પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે પોલીના ૨૦ વર્ષની હતી. અને દોસ્તોયેવ્સ્કીને ૪૦ વર્ષ થયાં હતાં ! પ્રેમમાં સાંપડેલી નિરાશાથી અને મોહભંગથી ભાંગી પડેલી સ્થિતિમાં પોલીના એક સ્વપ્નની જેમ તેમના જીવનમાં આવી હતી. તેના દેહસૌંદર્યથી આકર્ષાયેલા દોસ્તોયેવ્સ્કીનો તેની સાથેનો હૃદયસંબંધ એક ચક્રવાત જેવો હતો. એ પ્રેમ ખૂબ જ પ્રચંડ, પ્રગાઢ, કામાસક્ત અને ઉત્કટ હતો. પણ એમાં તિરાડ પડી. પોલીના ઓચિંતી પેરિસ ગઈ ત્યારે પળે પળે મૃત્યુ તરફ ગતિ કરી રહેલી પત્નીને એકલી રહેવા દઈને દોસ્તોયેવ્સ્કી પોલીના પાસે પેરિસ જવા ઊપડ્યા. પણ મુસાફરીમાં જુગારની યાદથી રસ્તો ભૂલી ગયા અને પેરિસ પહોંચવાને બદલે બેઇસબ્રાઢના જુગારના અકામાં પહોંચી ગયા ! પોતાનાં કોઈ રહસ્યોને સ્પર્શ્યા વિના તેમણે બેઇસબ્રાઢના જુગારખાનાના અનુભવોનું વર્ણન કર્યું. પછી પૂછ્યું : ‘અન્ના, તારી ઉંમર કેટલી ?’ અન્નાએ પોતાની

ઉંમર કહી : 'વીસ વર્ષ.' પછી દોસ્તોયેવ્સ્કીએ કહ્યું : 'મારા આત્માના થોડા અંશો સાથે એક જુગારીને સર્જવો છે... તમે જરા વિચાર કરો તો આ સમગ્ર દુનિયા એક જુગારખાનું જ નથી ? અમુક લોકો જીતે છે તો બીજા ખોઈ બેસે છે... બધું જ આકસ્મિક બને છે ને ?' પછી અન્નાએ પૂછ્યું : 'મારા બાપુજીને કહેતાં મેં સાંભળ્યા છે કે આપ એક વાર સૈનિકોએ આપની છાતી પર તાકેલી તોપો આગળથી છેલ્લી ઘડીએ બચી ગયા હતા, એ સાચી વાત છે ?' એટલે તેમણે એ આખો પ્રસંગ વિગતે સંભળાવ્યો, અને અંતે ઉમેર્યું : 'મૃત્યુની રાહ જોઈને ઊભો હતો ત્યારે આગલા દિવસે લખેલી વાર્તા કોઈને કહી સંભળાવી ન શક્યા બદલ મને અફસોસ થતો હતો... આપણું જીવન અને મૃત્યુ આપણા હૃદયની અંદર છે. અન્ના, તમે જાણો છો કે અત્યાર સુધી હું મારા હૃદયમાં જીવ્યો છું. હવે પછીનું મારું જીવન પણ એવું જ હશે ?' બે જ દિવસનો પરિચય હોવા છતાં, આટલું હૃદય ખોલીને આવી બધી વાતો કરનાર દોસ્તોયેવ્સ્કી અન્નાને ખૂબ વિચિત્ર વ્યક્તિ લાગે છે.

દોસ્તોયેવ્સ્કીએ એક જુગારીને કેન્દ્રમાં રાખીને નવલકથા લખવાનું નક્કી કર્યું હતું. 'એક જુગારીની કથા એટલે એનું તાત્પર્ય શું છે ? આ જ્ઞાની જીવનની ચંચળતાનો સામનો કરનાર માણસનું માનસ. અપમાન અને ફજેતીથી ભરેલી પરિસ્થિતિઓમાં એક માણસને ભોગવવી પડતી આપત્તિઓ. વેઠવાં પડતાં અપમાનો.' કથાના મુખ્ય નાયક અલક્સી ઇવનોવિચને દોસ્તોયેવ્સ્કીએ પોતાની નિઃસહાયતામાં અને જુગારના વ્યસનમાં ભાગીદાર કરીને એને પૂર્ણ કાલ્પનિક રૂપ આપ્યું. કથાની નાયિકાના સ્થાને પોલીનાને કેન્દ્રમાં રાખી; પણ મૂળ વાસ્તવિક હકીકતોમાં થોડો ફેરફાર કર્યો. એક વાર પોલીનાએ પૂછ્યું : 'મારા પર પ્રેમ છે એમ કહેવા છતાં મને કેમ તમારા હૃદયની બહાર ઊભી રાખો છો ? તમે સું ધારો છો ? હું કોણ છું ? પ્રેમ ઉછીનો આપતી સ્ત્રી ? કે ગુલામ ? શા માટે આને એક સંતાકૂકડીની રમત બનાવો છો ?' આ તીક્ષ્ણ પ્રશ્નથી હૃદયમાં ઓચિંતો આઘાત અનુભવતા દોસ્તોયેવ્સ્કીએ કહ્યું : 'હું કશુંય છૂપું રાખતો નથી. મારો આ પ્રેમ આખી દુનિયાને જાણવા દો. સિવાય કે એક માણસ. બિચારી મરિયા. મૃત્યુની રાહ જોઈ બેઠેલી એ સ્ત્રી વેઠી શકશે ?' બીમાર પત્ની મરિયા પ્રત્યે મમતા અનુભવતા દોસ્તોયેવ્સ્કીને પોલીના સુસ્લોવાનાનો અંધકારમય અને પ્રેમશૂન્ય ચહેરો યાદ આવે છે, એક કાંટાની જેમ હૃદયમાં ભોંકાય છે.

બીજા દિવસે દોસ્તોયેવ્સ્કીનું પહેલાં અંધકારમય અને નકામું લાગતું મન હવે પ્રકાશમય અને પ્રસન્ન હતું. તે દિવસે અન્ના વહેલી આવી. ખરેખર તો દોસ્તોયેવ્સ્કી તેની રાહ જોઈને બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું : 'ગઈ કાલે મારું મન અંધારભર્યા ભૂખંડ જેવું હતું. આજે એવું નથી. આજે મારા મનમાં કરોડો સૂર્યનો પ્રકાશ છે. આજે આપણે 'જુગારી' નવલકથા શરૂ કરીએ. તેમણે કથા લખાવવા માંડી. ખૂબ ઝડપથી લખાવતા

હતા, એટલે અન્નાએ કહ્યું : ‘બરાબર સંભળાયું નહિ. એ શબ્દ ફરી એક વાર બોલો. દોસ્તોયેવ્સ્કી એકદમ ગુસ્સે થઈને ગર્જી ઊઠ્યા : ‘સર્વનાશ ! તું શું ધારી બેઠી છે ? તારું મન ક્યાં ભટકે છે ? તું આ રીતે વચ્ચે પડીને કંઈ ને કંઈ પૂછવા માંડશે તો હું કહું છું એનો કથાપ્રવાહ નાશ પામશે. બધાનો સર્વનાશ થઈ જશે... શું તું મને રઝળાવવા આવી છે ?’ અન્નાને તીવ્ર આઘાત લાગ્યો. પણ દોસ્તોયેવ્સ્કીના વિચિત્ર સ્વભાવ અને વર્તનનો ખ્યાલ હોવાથી કશુંય કહ્યા વિના નિ:શબ્દ બેસી રહી. પછી ગુસ્સો શમી ગયો, એટલે તેમણે કહ્યું : ‘માફ કરજે... અન્ના, અફ્સોસ ન કર. મારો સ્વભાવ જ એવો છે. કોઈક વાર અણધાર્યા સમયે અંદરનો સેતાન બહાર કૂદી પડે છે.’ ઘેર જતી વેળાએ અન્નાએ ‘સ્પીસ્કી ઇસ્પોદ પોલિયા’ પુસ્તક સાથે, ઘેર વાંચવા માટે સાથે લીધું. શેરીમાં સાથે ચાલતાં દોસ્તોયેવ્સ્કીએ કહ્યું : ‘મારું જીવન ખૂબ ખરાબ હતું... આ જ જીવન મારી કથાઓમાં પણ આવે છે.’ ‘અધોલોકની નોંધો’ના સંદર્ભમાં તેમણે સ્પષ્ટતા કરી : ‘મારા જીવનની અનેક વિટંબણાઓના તબક્કામાં મનમાં જાગેલા પ્રશ્નો જ આ કથાના હાર્દમાં છે. સાઈબીરિયાના કેદખાનામાં કેદી તરીકે ગાળેલા સમયનો અનુભવ એનું એક પાસું છે. તો બીજી બાજુ મારા રસ્તાને રોકનાર વિધિને પણ લાત મારીને મારાં સ્વપ્નો તરફની મારી યાત્રાને ચાલુ રાખવાની મારી તીવ્ર અભિલાષા છે... હું તો સમાજના તળિયેથી આવેલો માણસ છું... મારે ફક્ત એક જ દુ:ખ છે. મારે લખવા માટે ફક્ત મારા અનુભવની ભસ્મ જ છે... મારા દુર્ભાગ્ય પર પ્રેમ રાખનાર એક માણસ છું હું.’ (પૃ. ૪૮-૪૯). ‘અધોલોકની નોંધપોથી’ને અનુલક્ષીને તેમણે કહ્યું : ‘તમારે જાણવું જ છે તો કહું કે એમાં ઈશ્વર સાથેનો મારો ઝઘડો છે.’ બપોર પછી દોસ્તોયેવ્સ્કી જુગાર રમવા માટે ઊપડી ગયા ત્યારે નિરાંતે વાત કરતાં દોસ્તોયેવ્સ્કીના ઘરની સારસંભાળ રાખનાર વૃદ્ધા ફેદોસ્યાએ અન્નાને દોસ્તોયેવ્સ્કી અને મેરિયાના વિષમ દાંપત્ય વિશે કહ્યું : ‘નિરંકુશ થઈને પ્રેમ કર્યો. છતાં લગ્નજીવન ખૂબ દુ:ખપૂર્ણ રહ્યું... એને દફનાવવામાં આવી ત્યારે દોસ્તોયેવ્સ્કીને પોતાનું જીવન એકદમ શૂન્ય અને અંધકારમય લાગ્યું... હજી દોસ્તોયેવ્સ્કીનું દુ:ખ શમ્યું નથી. તે દેવા નીચે દબાઈ ગયો છે.’

ઘેર પાછા આવ્યા પછી દોસ્તોયેવ્સ્કી ખૂબ ઝડપથી અધૂરી નવલકથા લખાવવા લાગ્યા. અચાનક એક ત્રાડ પાડીને તેઓ ભોંય પર પછડાયા. તેમનું આખું શરીર ધૂજવા લાગ્યું. મોંમાંથી ફીણના પરપોટા નીકળવા લાગ્યા. વાઈનો અચાનક હુમલો આવ્યો હતો. બીજે દિવસે અન્ના આવી ત્યારે તેમણે કહ્યું : ‘ગઈ કાલે તું ડરી ગઈ હતી ને ? એ પળોમાં મારા જીવનના અણુએ અણુમાં પ્રકાશ, આનંદ, સુખ તથા વિસ્મૃતિના ભેભાનપણાનો અનુભવ કહું છું... હું એને એક દૈવી રોગ તરીકે જોઉં છું... હું પ્રકૃતિ સાથે એ પળે એક અલૌકિક લય અનુભવું છું. ચોક્કસ એની અંદર મૃત્યુનો કે મૃત્યુ સમો એક અનુભવ સમાયેલો છે. પરંતુ એ મૃત્યુના બીજા છેડા પાસે ઈશ્વરાનુભૂતિની

એક પળ છે.’ (પૃ. ૫૬-૫૮). વાઈના દર્દનો ઈશ્વરના આશીર્વાદ તરીકે મહિમા ગાતા દોસ્તોયેવ્સ્કી અન્નાને પાગલ જેવા લાગે છે. પણ પછી ‘અન્નાને દોસ્તોયેવ્સ્કી વિશે વધુ ને વધુ જાણવા મળ્યું, ત્યારે તેમના પ્રત્યે અન્નાનાં પ્રેમ, સમર્પણ, આદરમાન અને હમદર્દી વધતાં રહ્યાં. ફક્ત છ-સાત દિવસની અંદર તેઓ બંને જણ ઘણા લાંબા સમયથી એકબીજાને ઓળખતાં હોય એવા નજીકના સંબંધ ધરાવવા લાગ્યાં.’ આ પ્રકારની આત્મીયતાને કારણે અન્ના જુગારખાને જવા તૈયાર થયેલા દોસ્તોયેવ્સ્કીને કહે છે : ‘શા માટે તમે સામે ચાલીને વિનાશને નોતરો છો ?’ ત્યારે તેઓ ગુસ્સે થઈ જાય છે : ‘મને સલાહ આપનાર તું વળી કોણ છે ?’ અન્નાએ સંભળાવ્યું : ‘જાઓ... જુગાર રમીને નાશ પામો ! મારે શું નુકસાન છે ? હું જાઉં છું. મારે તમારી નોકરી નથી જોઈતી.’ અને તે ઘેર જવા નીકળી. થોડે દૂર પહોંચી હશે ત્યાં પાછળથી ઉતાવળે એક ઘોડાગાડીમાંથી દોસ્તોયેવ્સ્કી ઊતર્યા. તેમણે કહ્યું : ‘મને માફ કર. મારી બાબતમાં ચિંતા કરનારનો પ્રેમ ઓળખી ન શકનાર બેવકૂફ છું હું... હું ભારે આપત્તિમાં છું. મારે માથે ૩૦૦૦ રૂબલનું દેવું છે. મારું જીવન સમગ્રપણે ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે મેં પુસ્તક-વિકેતા સ્ટેલ્વોવ્સ્કી પાસેથી એ રકમ મેળવી હતી એક કરાર કરીને. ૧૮૬૬ના નવેમ્બરની ૧લી પહેલાં ૧૬૦ પાનવાળી એક નવલકથા એમને લખી આપવાની શરતે. આ શરત પાળવામાં નહિ આવે તો કરાર મુજબ મેં અત્યાર સુધી લખેલી અને આવનાર નવ વર્ષની અંદર લખું તે બધી કૃતિઓ ઉપર એમનો હક્ક રહેશે. કોઈ પણ વળતર વિના ! નવલકથા ન લખી આપું તો મારે જેલમાં જવું પડશે... હમણાં અન્ના મારી મદદે ન આવે તો મારા જીવનનું કેવું પરિણામ આવશે ?’ આ હકીકત સાંભળી રહેલી ‘અન્નાની ઉઘાડી આંખોમાંથી સરી રહેલાં આંસુ દોસ્તોયેવ્સ્કીએ જોયાં.’ (પૃ. ૬૨). એમાં વિવશતાની વેદના છલકાઈ રહી હતી.

દોસ્તોયેવ્સ્કી અન્નાને પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના પોતાના બાળપણના દિવસોનાં સંસ્મરણો સંભળાવતાં કહે છે તેમ, તેમના પિતા એક સૈનિક ઈસ્પિતાલના ઠાકતર હતા. મોટો ભાઈ કવિતામાં વિહરતો હોય તો નાના ભાઈને દારૂની લત. પિતા અતિશય કંજૂસ હતા. માંદી રહ્યા કરતી માના મૃત્યુ પછી પિતા પોતાને ગમતી એક સ્ત્રીને ઘરની સંભાળ માટે લઈ આવેલા. પિતાને કોઈના પર વિશ્વાસ નહોતો. દોસ્તોયેવ્સ્કી પોતાના કૂર પિતાને ધિક્કારતા હતા. પિતાના મૃતદેહ પાસે ઊભેલા કિશોર દોસ્તોયેવ્સ્કીને પિતાના મૃત્યુથી ખૂબ આનંદ થયેલો ! તેઓ કહે છે : ‘પિતાનું મૃત્યુ ઇચ્છનાર વ્યક્તિ છું હું.’ વસ્તુતઃ, ‘એક સંપૂર્ણ સમર્પણવાળા પ્રેમપાત્ર માટે દોસ્તોયેવ્સ્કીને તીવ્ર અંખના છે. (પૃ. ૭૨)

એક દિવસ દોસ્તોયેવ્સ્કીને મળવા તેમનો, મેરિયા દીમિત્રના પહેલા ખોળાનો સાવકો દીકરો પાષ આવ્યો. આ પાષ એક નંબરનો ગુંડો છે. એ ઉડાઉ છોકરો નાણાં ખૂટે ત્યારે લેવા માટે આવે છે. દોસ્તોયેવ્સ્કીના વિદેહ મોટાભાઈનાં પત્ની પણ વારંવાર

નાણાં માટે આવે છે. તે દોસ્તોયેવ્ઝ્કીનું આર્થિક શોષણ એટલી હદે કરે છે કે કોઈ વસ્તુ ગિરવે મૂકીને પણ તેને નાણાં આપવાં પડે છે.

‘જુગારી’ નવલકથાનાં પાત્રો વિશે દોસ્તોયેવ્ઝ્કી અન્નાને કહે છે : ‘આ પોલીના કેવળ કોઈ કલ્પનાનું પાત્ર નથી. પોલીના પ્રત્યેના પ્રેમથી અલક્સીનું હૃદય ભડકે બળે છે... વાસ્તવમાં ભડકે બળતું હૃદય ફિયોદોરનું હૃદય જ છે ને ? પોલોવની પત્ની. અલક સાનુડાષુ બર્ટ. માર્થા બ્રાઉન. અન્નાકોરવીન કુકોવ્ઝ્કાય... આ બધી સ્ત્રીઓમાં ફક્ત પનોવની પત્ની જ મારામાંના લેખકના પ્રેમમાં પડી છે. એનો પ્રેમ એક કવિતા જેવો હતો... પ્રેમ મેળવવાની તરસથી આખું જીવન વિતાવનાર માણસ છું હું... કોઈ પણ પ્રેમને હું પવિત્ર સમજું છું... મારી નિયતિ શી છે ? બધાંથી તરછોડાયેલા એક માણસ તરીકેની.’ પછી ઈશ્વરપ્રેરણાથી પ્રેરાઈને તેમણે અન્નાના બંને હાથ પકડીને ચુંબન કર્યું. અન્નાએ તેમના મોં સામે જોયું. ‘એ આંખોમાં એક ઊંડો આત્મભાવ ભરેલો હતો... અન્નાને નિઃશબ્દપણે રડી લેવાનું મન થયું.’ (પૃ. ૮૨-૮૩). કશો ક્ષોભ-સંકોચ કે આડ પડદો રાખ્યા વિના પ્રસંગોપાત્ત દોસ્તોયેવ્ઝ્કીએ અન્નાને કહી સંભળાવેલી તેમના બહિરંતર જીવનની કથા તેમની નવલકથાઓ કરતાંય વધુ રોમાંચક અને રસપ્રદ છે.

બીજે દિવસે દોસ્તોયેવ્ઝ્કીએ નવલકથા આગળ લખાવવાનું શરૂ કર્યું : ‘દાદીમા અન્ટોણીડાને જુગાર રમવાનું ગાંડપણ લાગ્યું છે...’ જુગારની રમતનું વર્ણન કરી રહેલા દોસ્તોયેવ્ઝ્કીના જુસ્સાનું ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કરી રહેલી અન્નાને પ્રતીતિ થઈ કે, ‘જુગારની રમતમાં પોતાના જ જુસ્સા અને જિદ્દીપણાને દોસ્તોયેવ્ઝ્કીએ દાદીમા અન્ટોણીડાના પાત્રમાં ચીતર્યાં છે... નવલકથાકાર વર્ણવે છે તે જુગારની રમત ખુદ લેખકની પોતાની જુગારની રમતના ગાંડપણ વિશે છે.’ પછી તેમણે અન્નાને કહ્યું : ‘મારે આ નવલકથા ઝડપથી પૂરી કરવી નથી. ચોક્કસ સમયમર્યાદામાં કેવી રીતે કોઈ નવલકથાકાર નવલકથા લખી શકે ? આ તો આત્માનું એક પ્રગટીકરણ છે... પછી બીજું પણ એક કારણ છે. આ નવલકથા જલદી પતી જશે તો અન્ના, તું જતી રહેશે ને ?’ (પૃ. ૧૦૧). વસ્તુતઃ, અન્નાનો નિકટનો સાથસહચાર તેઓ ઝંખે છે. એક વાર પાર્કમાં ફરવા ગયાં ત્યારે અન્નાએ પૂછ્યું : ‘કાઇમ એન્ડ પનિશમેન્ટ’માંનું રસ્કોલ નિકોવ નામનું પાત્ર તમને ક્યાંથી મળ્યું ?’ ત્યારે તેમણે કહ્યું : ‘એ રસ્કોલ નિકોવ હું પોતે છું. એક અર્થમાં એ નવલકથા મારી આત્મકથા જેવી છે... રસ્કોલ નિકોવ અનંત આંતરિક સંઘર્ષ અનુભવે છે ને ! એ તો મારો પોતાનો આંતરિક સંઘર્ષ છે... હું એક શાપિત થયેલો આત્મા છું... ગરીબાઈ, રોમ, ભગ્નપ્રેમ, એકલવાયું જીવન અને સતામણી. વળી હમણાંનું તનાવપૂર્ણ માનસ. જુગારની રમત, દેવું, અપકીર્તિ અને આત્મનિંદા ! મારી સામે ત્રણ રસ્તાઓ છે. એક જેરૂસલમ તરફનો, બીજો જુગારીખાના તરફ, અને ત્રીજો રસ્તો કુટુંબજીવન તરફનો. ત્રીજો રસ્તો હવે બંધ છે.’ અન્નાએ પૂછ્યું : ‘તે બંધ પડેલો રસ્તો ખોલવા માટે કોઈ

માર્ગ છે કે નહિ એ તપાસ ન કરી શકો ?” તે વખતે એક ઊંડા હૃદયભાવથી તેમણે અન્નાની આંખમાં આંખ પરોવી. એ ક્ષણે એક દરિયાની જેમ અન્નાનું હૃદય ખળભળી ઊઠ્યું. પોતાના હૃદયમાં પણ એક દરિયો છે એમ તે દિવસે પહેલી વાર અન્નાને ખ્યાલ આવ્યો. અન્ના અને દોસ્તોયેવ્સ્કી વચ્ચે ઉંમરનું ઘણું અંતર હોવા છતાં નવલકથાના અંતભાગે તેઓ પ્રભુતામાં પગલાં માંડશે, એવો સંકેત એમાં સાંપડે છે.

દોસ્તોયેવ્સ્કીની દૃષ્ટિએ, ‘જીવન એક જુગાર છે. જુગારની રમત છે. કેટલાક જીતે છે તો કેટલાક હારે છે... જીવન ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યની એક રમત છે !’

એક વૃદ્ધ ચિત્રકાર અને અન્નાની ઉંમરની કોઈ સુંદર, ચપળ અને બુદ્ધિશાળી છોકરીની પ્રણયકથા પોતે લખવા પામે છે, એમ કહ્યા પછી દોસ્તોયેવ્સ્કીએ મૃદુ અવાજે કહ્યું : ‘તો પછી તે છોકરીને સ્થાને ખુદ અન્નાને કલ્પી લે. એક ક્ષણ માટે... હું મારા પ્રેમ વિશે અન્ના તને કહેતો હતો. અન્ના, તારો શો જવાબ છે ? તું મને પ્રેમ કરી શકે છે ?’ અન્નાએ જરાય શંકા કર્યા વિના કહ્યું : ‘હું પ્રેમ કરીશ... મારા આખા જીવન દરમિયાન હું પ્રેમ કરીશ.’ (પૃ. ૧૨૫). પછી બીજે દિવસે અન્ના કબ્રસ્તાનમાં ગઈ અને ત્યાં બાપુજીની કબર પર ફૂલો મૂકીને તેણે કહ્યું : ‘હું દોસ્તોયેવ્સ્કીને ચાહું છું... બધા લોકોથી તિરસ્કારાયેલો અને કોઈના પણ પ્રેમ વિના કીચડમાં પડી ગયેલો માણસ... હું જાણું છું કે તે માણસ સત્ય અને પવિત્રતાને વરેલો માણસ છે ! અગાઉ વર્ષો પહેલાં તમે કહેલી વાત યાદ કરું છું કે, ‘તેઓ હૃદય પર ઈશ્વરના હસ્તાક્ષરવાળા માણસ છે !... બાપુજી મને આશીર્વાદ દો.’ ત્યાંથી બહાર આવ્યા પછી દોસ્તોયેવ્સ્કીએ અન્નાને કહ્યું : ‘હવે બીજા લોકો શું કહેશે એની મને ખબર નથી. હું દુરાચારી છું એવી અફવા છે. આપણા પ્રેમની વાત પણ સાંભળશે ત્યારે... મારા કરતાં અર્ધી ઉંમરની એક છોકરીને મેં ચાહી છે.’ તે બદલ દોસ્તોયેવ્સ્કી અપરાધભાવથી પીડાય છે.’ પછી અન્નાને તેમણે કહ્યું : ‘એક દુઃસ્વપ્ન જેવો મારો ભૂતકાળ. અનિશ્ચિત ભાવિ. મારી ઉંમર. વિચાર તો કર. પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષનો તફાવત ! લોકો શું વિચારશે ?’ અન્નાએ કહ્યું કે, તેની બાએ આ બાબતમાં સંમતિ દર્શાવી છે.

બીજે દિવસે દોસ્તોયેવ્સ્કીના મનદુઃખને પામી ગયેલી અન્નાએ પોતાના પાકીટમાં હતાં તે બધાં નાણાં તેમને આપ્યાં અને જુગાર રમી લેવા સૂચવ્યું. એટલે તેઓ જુગારખાનામાં પહોંચી ગયા. ત્યાં વારંવાર જીતીને ખૂબ કમાયા પછી પણ તેઓ હારતા ગયા અને ખાલી હાથે, ભગ્ન હૃદયે પાછા આવ્યા ત્યારે અન્નાએ તેમને ઠેયાધારણ આપી. ‘જુગારી’ નવલકથા ઝડપથી પૂરી કર્યા પછી દોસ્તોયેવ્સ્કી તેની હસ્તપ્રત લઈને પ્રકાશકની દુકાને ગયા, પણ... કરારનું પાલન ન કરવું પડે તે માટે એ હરામી પ્રકાશક સંતાઈ ગયો હતો. પોતાના ઓળખીતા વકીલની સલાહ મુજબ અન્ના અને દોસ્તોયેવ્સ્કી હસ્તપ્રત સમયસર પહોંચાડવા કોર્ટમાં ગયાં ત્યારે કોર્ટ બંધ થઈ ગઈ હતી. કોર્ટના

કારકુનની સૂચના પ્રમાણે, તેઓ નવલકથાની હસ્તપ્રત પોલીસ સ્ટેશને ત્યાંના ઇન્સ્પેક્ટરની પાસે જમા કરાવવા ગયા. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ભલા અને દયાળુ હતા. બધી વિગતો જાણ્યા પછી તેમણે કહ્યું : ‘બધી વાત બરાબર છે. પણ તમે આ દોસ્તોયેઝ્કીનાં કોણ છો ?’ આ અનપેક્ષિત પ્રશ્નના જવાબ રૂપે અન્નાએ નિઃસંકોચ કહ્યું : ‘હું એમની પત્ની છું !’ કાનૂની દષ્ટિએ અસત્ય, પણ પ્રણયજીવનના સત્યનો મર્મ અન્નાના આ ઉદ્ગારમાં પામવાનું મુશ્કેલ નથી.

દોસ્તોયેઝ્કી અને અન્નાનાં મંથન-સંવેદનનું, તેમના આંતરસંબંધો અને સંઘર્ષોનું સબળ કલમે થયેલું મર્મસ્પર્શી આલેખન આ નવલકથાનું ઉત્તમાંગ છે. ‘હૃદય પર ઈશ્વરના હસ્તાક્ષરવાળા માણસ’નું જીવન અને સાહિત્ય કેવું હોય, તે જાણવામાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈએ આ જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથા અવશ્ય વાંચવા જેવી છે.

અભિનય અમૃત શતાબ્દી | વિનોદ જે. જાડા

[‘અભિનયપંથે’ : લે. અમૃત જાની, પ્રકાશક : સવિતાબહેન જાની, પ્ર. આ. ઓક્ટોબર ૧૯૭૩, પૃષ્ઠ : ૩૫૨, કિંમત : રૂ. ૧૦/-]

જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિને વરેલા નાટ્યકાર અને આત્મકથાકાર એવા અમૃત જાનીનું પણ જન્મશતાબ્દી વર્ષ ચાલી રહ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આત્મકથાક્ષેત્રે અને નાટ્યક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન હોવા છતાં રંગભૂમિના અનુભવોને જે રીતે ચં. ચી. મહેતાએ ‘ગઠરિયા શ્રેણી’માં તેમજ જયશંકર સુંદરીએ ‘થોડાં આંસુ થોડાં ફૂલ’માં રંગભૂમિનાં વિશિષ્ટ સ્મરણોને તાદૃશ કર્યાં છે. અમૃત જાની પાસેથી રંગભૂમિના અનુભવોનું આલેખન કરતી ‘અભિનયપંથે’ નામથી આત્મકથા મળે છે.

જયશંકર સુંદરીની જેમ જ સ્ત્રીઓની ભૂમિકા ભજવીને પ્રખ્યાત થયેલા નટવર્ધ અમૃત જાનીનો જન્મ તા. ૧૭-૭-૧૯૧૨ના રોજ રાજકોટ જિલ્લાના ટંકારા ગામમાં થયો હતો. તેના પિતા જટાશંકર જાની જૂની રંગભૂમિના એક ઉમદા નાટ્યકાર હતા. પિતા જટાશંકર જાની પાસેથી વારસામાં જ અભિનયના સંસ્કાર અમૃત જાનીને પ્રાપ્ત થયા હતા. નાટ્ય અભિનયની લગની લાગતાં અભ્યાસ અધૂરો છોડ્યો, પિતાની સાથે સાત-આઠ વર્ષની વયે કરાંચીમાં ગુજરાતી નાટકો ભજવતી સૌરાષ્ટ્રની વિદ્યાવિનોદ નાટક-સમાજની નાટકીય દુનિયાને નજરે જોવાનો અવસર મળ્યો. તેમને ૧૪ વર્ષની ઉંમરેથી જ અભિનય કરવાનું શરૂ કરીને તેમના જીવનમાં અંતિમ વર્ષો રંગભૂમિ પર પસાર કર્યાં છે. એ જૂની રંગભૂમિનું ઉન્નત મસ્તક, ગૌરવપૂર્વક આલેખન તેની એક નટ તરીકેની ઉમદા કારકિર્દીનું આલેખન – તેની આત્મકથા એટલે ‘અભિનય-પંથે.’

અમૃત જાની આત્મકથાની શરૂઆતમાં જ લખે છે કે હું નથી લેખક, નથી સાહિત્યકાર, છું માત્ર એક નટ. રંગભૂમિ પર ચાર દાયકા ઉપરાંતની મજલ કાપી ચૂકેલો અદનો અદાકાર છું. આમ નાટ્યકાર અમૃત જાની ‘અભિનયપંથે’ના અક્ષરો માંડનાર

જૂની રંગભૂમિનો એક અભણ અદાકાર શું લખી શકે ? તેની પ્રતીતિ કરાવતી આત્મકથા છે.

નટવર્ચ અમૃત જાનીએ બાળપણમાં માતૃવિયોગમાં રહી પસાર કરેલા અને પિતાજી નાટક મંડળીમાં કામ કરતા હતા. છ વર્ષની ઉંમરે કરાંચીમાં નાટ્યશાળા જોવાનો લહાવો મળેલો અને તેમના પિતાજી કહેતા કે ‘બેટા’, આ આપણું થિયેટર એટલે કે ‘નાટ્યશાળા.’ એ અમૃત જાનીના જીવનમાં નાટ્યશાળા તરફનો પહેલો પરિચય હતો. સાત વર્ષની ઉંમરે પિતાજીને ખબર ન પડે તેમ છૂપી રીતે જોયેલાં નાટકોનાં સંવાદો અને ગીતો ગાતો. તેથી કોઈ કોઈ ઉમંગમાં આવીને કહી દેતું ‘તું ખરેખર એક દિવસ સારો એક્ટર થશે’ એવા વડીલોના આશીર્વાદથી રાજકોટની શાળામાં ધીમી પ્રગતિ કરી રહેલા અમૃતભાઈએ ‘ભારતગૌરવ’ નાટકમાં છાયાદેવીની સ્ત્રી-ભૂમિકા ભજવીને માત્ર ૧૪ વર્ષની વયે ધંધાદારી રંગભૂમિની ઉત્તમ નાટ્યમંડળી રોયલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. ૧૯૨૯ સુધી રોયલ નાટકમંડળીમાં આ સંસ્થામાં રહીને એમણે ઘણાં નાટકોમાં સ્ત્રી ભૂમિકા ભજવી હતી તો વ્યવસાયી રંગભૂમિ પર આશરે ૪૫૦ જેટલાં નાટકોમાં વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવી હતી.

નટવર્ચ અમૃત જાનીને રોયલ નાટકમંડળીમાં દાખલ થતાંવેંત જ તેનો માસિક પગાર ત્રીસ રૂપિયા કરી આપ્યો હતો. તે સમયે તેટલો પગાર – ફોજદારસાહેબને કે નિશાળના હેડમાસ્તરને પણ માંડ માંડ ત્રીસ રૂપિયા પગાર – મળતો હતો. એવા સમયે રોયલ નાટકમંડળીએ માસિક ત્રીસ રૂપિયા પગાર બાંધી આપ્યો હતો. નાટકમંડળીમાં સંયુક્ત કુટુંબ જેવું વાતાવરણ હોય છે. સાથે રહેવાનું, એક જ રસોડે બધાંને જમવાનું, ભલે ગમે તે ધર્મનું પાલન કરતા હોય, વારતહેવારે નાટકમંડળીના બધા જ સભ્યોએ સમૂહમાં જમવા બેસવાનું. આમ કુટુંબ જેવું વાતાવરણ જૂની રંગભૂમિની નાટ્યશાળાઓનું હતું. જ્યારે જૂની રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર સ્ત્રીની ભૂમિકા મોટાભાગની ભૂમિકામાં પુરુષપાત્રો જ સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવતાં તેમ છતાં ‘મિસ મણિ’ – ગુજરાતી રંગભૂમિની પ્રથમ નટી – જેટલું જ, પુરુષ પણ સ્ત્રીના વેશમાં પ્રખ્યાત થયેલો. તે સમયે અમૃત જાનીએ જૂની રંગભૂમિ પર સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવીને તખ્તો ગજવી મૂક્યો હતો તેથી જયશંકર સુંદરીની જેમ જ સ્ત્રીની ભૂમિકામાં પ્રખ્યાત થયેલા.

નટવર્ચ અમૃત જાની જૂની રંગભૂમિની નાટ્યશાળાના મેક-અપ વિશે લખે છે કે આજના યુગમાં સ્ત્રીઓ જેમ મેક-અપ કરાવે છે તેમ જૂની રંગભૂમિના નાટ્યકારો માટે મોટા ભાગે મેક-અપ તરીકે એક પાઉડરરૂમ હોય અને તેમાં બે-ત્રણ અરીસા મૂકેલા હોય. અરીસા આગળ મોટી અને નાની સાઈઝના કોડીના વાટકા પડેલા હોય. એકમાં પાણી ભર્યું હોય અને બીજામાં સફેદ પાવડરની ભૂકી રહેતી. અન્ય વાટકીઓમાં પીળા રંગના કટકા તો બીજામાં લાલ રંગની ભૂકી અને અન્યમાં તેલમાં મિક્સ કરેલો અને

એકમાં પાણીમાં ઘોળેલો કાળો રંગ. પફ-પાઉડરનો એક ડબો અને વેસેલીનની એક શીશી સાથે કોપરેલ તેલની વાટકી પણ રહેતી. માત્ર આટલો જ એક નટનો મેક-અપ રહેતો. 'લિપસ્ટિક' જેવું કે કાળી પેન્સિલ જેવું (આઈ-બ્રો) ક્યાંય ન હતું. આંજણીની ડબીઓ બજારમાંથી લેવામાં આવતી. આટલો જ એક નટનો મેક-અપ રહેતો છતાં સુંદર સ્ત્રીને પણ ભુલાવી દે તેવો વેશ પુરુષ ધારણ કરતો હતો.

જૂની રંગભૂમિમાં માત્ર કુટુંબ જેવું વાતાવરણ જ નહીં પરંતુ તેની સાથે પવિત્રતા પણ એટલી જ જળવાતી. રંગમંચની પવિત્રતા વિશે અમૃત જાની લખે છે કે કુંવરીપાઠ (અભિનેત્રી, ઢીરોઈન), કુંવરપાઠ (અભિનેતા) વગેરે પાત્રોની ભૂમિકા ભજવતા રંગમંચની પવિત્રતા બધા જ લોકો પાળતા. બૂટ-ચંપલ પહેરીને તમે ત્યાં જઈ ન શકો. નાટક પૂરતો બીડી-શરાબ, પાન ખાઈને રિહર્સલમાં કે નાટકમાં તમે ન જ આવી શકો. પાઉડર (મેક-અપ) કરીને (તૈયાર થઈને) જેવા તમે તપ્તા પર આવો કે તરત જ મુખ્ય હોય તે પડદાનું સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવે નમન કરવાનું, રંગ દેવતાનું ધ્યાન ધરવાનું, જે જે શહેરમાં સંસ્થા જાય ત્યાં પ્રથમ સ્ત્રીએ નાટક રજૂ કરતાં પહેલાં 'શ્રી સત્યનારાયણ ભગવાન'ની કથા થાય. ડ્રોપ-પડદો ઊપડતાં પહેલાં શ્રીફળથી એનું પૂજન થતું અને શ્રીફળ વધેરી તેના પવિત્ર જળથી રંગમંચ પર છંટકાવ કરી અગરબત્તીના ધૂપથી વાતાવરણમાં પવિત્ર હવા ફેલાઈ રહેતી. આ રીતે રંગમંચ અને મુખ્ય પડદો એ બધાને માટે પવિત્ર અને વંદનીય લેખાતો.

નાટકમંડળો જેવી મોટી સંસ્થા હરતી-ફરતી હોવાથી તેનાં વિવિધ ખાતાંઓ રાખવામાં આવતાં. જેમાં ડ્રેસ ખાતું, જોડા ખાતું, દાગીના ખાતું, વિંગ ખાતું વગેરે નાટકમંડળીમાં આવાં વિવિધ ખાતાંઓ રહેતાં. સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવતા પુરુષ-નાટ્યકાર માટે અદલો અદલ સ્ત્રી જેવું લાગી આવે તે માટે તેના પહેરવેશમાં ચણિયો, ચોળી અને ચૂંદડી સાથે આજે ગૃહસ્થ ઘરની બહેનો બ્લાઉઝની અંદર બોડીસ પહેરે છે તેવું પહેરીને તેની અંદર એવા આકારના બે લૂગડાંના દડા સપ્રમાણ ગોઠવેલા હોય તેવી રીતે છાતી ઉપર ગોઠવવામાં આવતા. તે પહેરતી વખતે તે સમયના નાટ્યકારો શરમ અને સંકોચ અનુભવતા. છોકરીઓ જેમ 'પટ્ટીયા' પણ પાડવામાં આવતા. ચીપિયા ભેરવી વેણી બાંધી પછી નટમાંથી અચલ નટી બની જતા. તક્તા પર આવતી સ્ત્રી ભૂમિકા ભજવતાં છોકરાંઓનાં રૂપ પણ ઘડીભર ભાન ભુલાવે એવાં આકર્ષક હતાં. સ્ત્રી-ભૂમિકા ભજવતા ઘણાબધા કલાકારોને પાછળથી ઉઠાવી જવાના બનાવ પણ બન્યા છે તો કોઈક રાજ-રજવાડાંવાળાં તેની ભૂમિકાથી આકર્ષાઈને પચીસ-ત્રીસ હજાર રૂપિયા આપીને પોતાની રિયાસતમાં કલાકાર તરીકે રાખી લેતા. નાટકની ભજવણી વખતે કોઈ કોઈ પાત્ર એટલી હદે સ્પર્શી જતું કે તે વ્યક્તિ તે અભિનયના પાત્રથી જ ઓળખાતી. જો કોઈ પ્રેક્ષકોને કોઈ ગીત ગમી જાય તો તેના પંદર-પંદર વાર વન્સમોર થતા.

આવા ઉત્તમ જૂની રંગભૂમિનાં સંસ્મરણો અમૃત જાનીના ‘અભિનયપંથે’માં આલેખન પામ્યાં છે. આજની પેઢીને જૂની રંગભૂમિનાં સફળતાને વરેલાં નાટકો તરફ નજર કેમ નથી જતી ? એવો પ્રશ્ન આજની પેઢીના ચલચિત્રના આગમનથી ભૂંસાઈ ગયેલી જૂની રંગભૂમિનાં નાટકો તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા પ્રેરે છે; તો આ આત્મકથા લખવાની જરૂરિયાત શા માટે પડી ? તે જણાવતાં લખે છે કે “જૂની રંગભૂમિ કેવી હતી ? એવો પ્રશ્ન થાય તો તેના જવાબ રૂપે આ પુસ્તક ‘કંઈક’ પણ કહી શકશે તોય મને સંતોષ થશે.” (પૃ. ૩૫૧)

આમ જૂની રંગભૂમિના સો વર્ષના દસ્તાવેજી ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલ ગુજરાતી રંગભૂમિની કેટલીક ખ્યાતનામ નાટકમંડળીઓ, કલાકારોનો આછોપાતળો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ છે. એથી આ પુસ્તક ગુજરાતની જૂની રંગભૂમિના ઇતિહાસ-આલેખનમાં એક નાનકડો પણ મહત્ત્વનો દસ્તાવેજ બની રહે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતની જૂની રંગભૂમિની થોડી ગઝલો પણ આત્મકથામાંથી સાંપડે છે. આમ જૂની રંગભૂમિના અસ્ત અને નવી રંગભૂમિના ઉદય સાથે સંકળાયેલા અને અભિનયપંથે આગળ ડગ માંડનારા એવા ‘અમૃત જાની’ને જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે શત શત વંદન.

‘અલખના અસવાર’ની રચનાઓ | સંધ્યા ભટ્ટ

[‘અલખના અસવાર’ (ગઝલસંગ્રહ) : લે. યોસેફ મેકવાન, પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન, બીજે માળે, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, પ્ર. આ. ૨૦૧૨, પૃ. ૧૧૬, કિં. રૂ. ૧૩૫/-]

યોસેફ મેકવાન આપણા વરિષ્ઠ કવિઓમાંના એક છે. ગીત, ગઝલ, સોનેટ અને અછાંદસ કવિતાને તેઓ વર્ષોથી ઉપાસતા આવ્યા છે. તાજેતરમાં ‘અલખના અસવાર’ નામે તેમની સમગ્ર ગઝલોનો સંવર્ધિત કરાયેલો ગઝલસંગ્રહ પ્રકાશિત થયો છે. અગાઉના સંગ્રહમાં કવિ શ્રી ચિનુ મોદી દ્વારા લખાયેલી પ્રસ્તાવના અહીં મોજૂદ છે, જેમાં વર્ષોથી ચાલી આવતી યોસેફભાઈ સાથેની શબ્દયાત્રાનાં સંભારણાંની સાથે તેમની ગઝલોની લાક્ષણિકતાઓની વાત થઈ છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહની પ્રસ્તાવના ગઝલના અભ્યાસી એવા ડૉ. રશીદ મીરે લખી છે. ગઝલના ભાષાકર્મ વિશે મહત્ત્વની વાત કર્યા પછી પ્રસ્તાવનાકાર યોસેફભાઈની ગઝલોમાંથી ઉદાહરણો આપે છે. તેઓ કહે છે, ‘કવિની ગઝલોમાં રંગે તગઝૂલ છે, પણ એ સ્થાયી ભાવ નથી. પત્નીના મૃત્યુ પછીના વિયોગનો વિષાદ એમની એકાધિક ગઝલોમાં વિશેષ ઘૂંટાયેલો જોવા મળે છે. પીડા એ કવિની ગઝલોનું કેન્દ્રવર્તી ચાલકબળ છે. સંક્ષેપમાં સ્વરૂપની સુશ્લિષ્ટતા, વિષયવૈવિધ્ય અને ભાવપ્રવણતાને કારણે આ

સંગ્રહની ગઝલો આસ્વાદ્ય નીવડી છે.' (પૃ. ૧૫)

એકસો ચૌદ જેટલી રચનાઓ ધરાવતા 'અલખના અસવાર'ની રચનાઓમાં પ્રવેશીએ.

ગઝલમાં કવિ પોતાનાં આંતરસંવેદનોને વ્યક્ત કરતો હોય છે. યોસેફ મેકવાનની મોટા ભાગની ગઝલોમાં સ્વમથામણ વ્યક્ત થઈ છે. તેઓ કહે છે,

સૂર્યનાં કિરણો હવે આંખે ભરું છું,
હું પવનની ડાળ પર માળો કરું છું. (પૃ. ૨)

ક્યારેક કવિને આ જગતમાં ગમતું નથી તેથી તેઓ કહે છે,
મારા મરણ પર કોઈ ના રડશો કદીય, દોસ્ત
સાચું કહું તો કંઈ નથી ગમતુંય આજકાલ. (પૃ. ૮)

આમ છતાં કવિને જીવનરસને માણતાંય આવડે છે, તેથી જ તેઓ કહે છે,
મારી ઉપર લળી રહી પરછાંચ ફૂલની
હું રંગ ને સુગંધ એની માણતો રહ્યો. (પૃ. ૯)

પોતાની ઉદાસી સમસ્ત જગમાં વ્યાપેલી છે એવું સંવેદતાં કવિ કહે છે,
આ સાંજની ઉદાસી ને આકાશ ચૂપચાપ
વાતાવરણના દર્પણે છાઈ રહ્યો છું હું. (પૃ. ૧૨)

જીવનની સંધ્યાએ પહોંચેલા આ કવિ સાંપ્રત સમયની વિડંબનાને પણ સારી પેઠે જાણે છે ને તેથી કહે છે,

સ્પર્શી નથી શક્તા હવે શબ્દો કશાય પણ
વાણી નથી ને જીભને બોલ્યાનો થાક છે. (પૃ. ૧૪)

આધુનિક માનવીની અનુભૂતિઓને કવિ પ્રતીકાત્મક રીતે એકાધિક સ્થાને રજૂ કરે છે. જોઈએ :

પાણીનો આકાર બંધાતો નથી,
તૂટતો હું, એમ સંધાતો નથી. (પૃ. ૨૦)
અસ્તિત્વનો બસ સાર જોયો આટલો :
કેડી હતો હું કાલ, આજે રાહ છું. (પૃ. ૭૪)
શૂન્ય થૈ ગઈ આ નગરની ચેતના બધી,
શ્વાસમાં વિશ્વાસનો પડઘો નથી હવે. (પૃ. ૮૭)

'પહેરવેશ' શીર્ષકથી લખાયેલી ગઝલનો રદીફ 'પહેરવેશ' છે, જેમાં અનુઆધુનિક સંવેદનો ધારદાર રીતે પ્રગટ્યાં છે. માણસની લાચારીને જાણતાં કવિ માણસને પડકાર ફેંકે છે. આ શેર વાંચતી વખતે સહૃદય ભાવક પરિસ્થિતિનું કારુણ્ય અનુભવી રહે છે. આ શેર જુઓ :

ખૂલે દિશાઓ જિંદગીની બેસુમાર રોજ,
બદલાય તો બદલી જુઓ ધ્યાસોનો પહેરવેશ. (પૃ. ૯૦)

‘હું, તમે ને આ બધાં’ રદીફ ધરાવતી ગઝલના દરેક શેર માણસના અસ્તિત્વનાં
વિવિધ પાસાંઓ બતાવી જાય છે. બે’ક શેર જોઈએ :

બ્રહ્માંડનો તૃણ ખંડ છીએ, હું, તમે ને આ બધાં
પણ જબરદસ્ત અંશ છીએ, હું, તમે ને આ બધાં.

ઈશ્વર વિશેના ખ્યાલનાં શિલ્પો ભલે કોર્પા કરો
પણ અંતરે સાશંક છીએ, હું, તમે ને આ બધાં. (પૃ. ૬૬)

શહેર વિશે એક મુસલસલ ગઝલ અહીં મળે છે. કવિ કહે છે,
બહેરા-મૂંગા લોકોની આંખોમાં ખખડ્યા કરતા
ભાંગી પડેલાં સપનાંઓનો બડબડાટ છે શહેર. (પૃ. ૯૯)

‘સળવળાટ’, ‘ખળખળાટ’, ‘હણહણાટ’, ‘તરવરાટ’ એમ વિવિધ કાફિયાઓના
ઉપયોગથી શહેરની વ્યસ્તતા અને વ્યર્થ દોડને તેમણે ઉપસાવી આપી છે.

કલાકારમાત્ર પોતીકી ખુમારીનો માલિક હોય છે. આ સંગ્રહના કવિ કહે છે,
એ એક સૂર્ય આમ મારા ખ્વાબમાં હતો,
ને અંધકારમાંય હું રુઆબમાં હતો. (પૃ. ૩૦)

એક મુક્તકમાં તેઓ આ વાતને આમ મૂકે છે :

આ જીવનના યુદ્ધમાં રાખી ખુમારી,
ઘાવ ઝીલી વાયુ-શો થૈને ફર્યો છું;
મત્સ્ય સામે નીર તરતું જાય કોઈ,
એ રીતે હું કાળની સામે તર્યો છું. (પૃ. ૧૧૬)

સમગ્ર સંગ્રહમાં સમય, સૂર્ય, દરિયો, ચાંદની, અંધાર, ખેતર, ફૂણાં પાન – આ
બધાં પ્રકૃતિનાં રૂપો કવિની સર્જકચેતનામાં ઝબોળાઈને કવિની અનુભૂતિઓને પ્રગટ કરતા
જણાય છે. આગળ જોયું તેમ પીડા એ આ ગઝલોના કેન્દ્રમાં છે. આમેય માણસની
નિયતિને કવિ ખૂબ નજીકથી જોતો હોય છે અને તે પીડાને હળવી કરવા માટે કવિતા
એ જાણે કે કવિનું આલંબન બનતી હોય છે.

યોસેફ મેકવાન એ આપણા એવા કવિ છે જે ગઝલની સાથે ગીત, સોનેટ અને
અછાંદસ પણ લખતા રહ્યા છે. આપણે આશા રાખીએ કે, કવિ આપણને આ જ રીતે
વિવિધ સ્વરૂપોની કવિતાનો ગુલદસ્તો આપતા રહે.

અહેવાલ

નવોન્મેષશાલીન પર્વ : તેજસ્વી શબ્દ

એવમ્ કલા - અસ્મિતાપર્વ-૧૮ | અજય પાઠક

ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા ગામમાં માલણ નદીના કિનારે આવેલા શ્રી કૈલાસ ગુરુકુલ આશ્રમમાં તા. ૧ એપ્રિલથી ૪ એપ્રિલ ૨૦૧૫ના રોજ અસ્મિતાપર્વ-૧૮નું આયોજન થયું. પૂ. મોરારિબાપુની નિશ્રામાં યોજાતા આ પર્વમાં સાહિત્યસંગોષ્ઠિ, કાવ્યાયન, શાસ્ત્રીય સંગીત તથા નૃત્યમહોત્સવની રસલહાણનો ગુજરાત તથા બહારથી પધારેલા નિમંત્રિત કવિઓ, સાહિત્યકારો, કલાકારો અને અન્ય સહભાવકોએ ઊલટભેર આસ્વાદ લીધો. પ્રતિવર્ષ યોજાતા આ પર્વના નિર્ધારિત કાર્યક્રમ-સ્વરૂપ અને તેની રજૂઆતશૈલીમાં કેટલીક નવીનતા ઉમેરીને આયોજકો, સંયોજકો, વક્તાઓએ આ પર્વને નવોન્મેષશાલીન પર્વ બનાવ્યું હતું અને કવિતા અને સાહિત્યના તેજસ્વી શબ્દનો તેમ કલાપ્રસ્તુતિની સ્ફૂર્તિનો અનેરો અનુભવ કરાવ્યો હતો.

તા. ૧ એપ્રિલના રોજ સવારે ૯.૩૦ વાગે અસ્મિતાપર્વ-૧૮નો પ્રારંભ થયો હતો. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોશીએ પૂ. બાપુ વતી સૌને આવકાર્યા હતા. ત્યારબાદ સૌપ્રથમ છેલ્લા એક વર્ષમાં સાહિત્યજગત / કલાજગતમાં દિવંગત થયેલ મહાનુભાવોને મૌન શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવામાં આવી હતી.

સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૧માં ‘કવિકર્મપ્રતિષ્ઠા અને કાવ્યપાઠ’ અંતર્ગત કવિશ્રી ઉદયન ઠક્કરની કવિતા વિશે શ્રી સમીર ભટ્ટે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તે પછી શ્રી ઉદયન ઠક્કરે પોતાનાં કાવ્યોનો પ્રભાવક ઢબે પાઠ કર્યો હતો. તેમની રજૂઆતમાં અનોખું આકર્ષણ હતું. શ્રી પૂર્વીબહેન ઓઝાએ કવિશ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ની કવિતા વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’એ પોતાની અસ્ખલિત વાણીમાં પોતાનો ગઝલ-પ્રભાવ પાથર્યો હતો. “તારું કશું ન હોય તો છોડીને આવ તું, તારું બધું જ હોય તો છોડી બતાવ તું” પંક્તિઓ શ્રોતાઓના માનસપટ પર છવાઈ ગઈ હતી. આ બેઠકનું સંયોજન શ્રી સતીશ વ્યાસે કર્યું. આ પહેલી બેઠકથી જ સુંદર શરૂઆતનો અહેસાસ સૌને થયો હતો.

સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૨માં ‘લોકના શ્લોક’ અંતર્ગત ત્રણ વિષયો પર વક્તવ્યો થયાં હતાં. હાલરડાં, મરશિયાં અને ઉખાણાં અંગે અનુક્રમે ત્રણ અભ્યાસી અધ્યાપકો સર્વશ્રી બિપિન આશર, અંબાદાન રોહડિયા તથા છેલભાઈ વ્યાસ દ્વારા રસપ્રદ વિગતો પીરસવામાં આવી હતી. આ બેઠકનું સંયોજન શ્રી પિનાકિનીબહેન પંડ્યાએ કર્યું હતું.

તા. ૨ એપ્રિલના રોજ સવારે ૯.૦૦ વાગે સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૩માં ‘સાંપ્રત અને સમાજ’ અંતર્ગત સર્વશ્રી પ્રશાંત દવે, કે. કે. ખખ્ખર તથા પ્રેમાનંદ મિશ્રાએ અનુક્રમે

‘સાંપ્રતમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સર્જકતાના સવાલો’, ‘સાંપ્રત વિકાસ અને શ્રેયસ્કર જિંદગીની ખોજ’ તથા ‘એકવીસમી સદી અને માનવમૂલ્યો’ વિષયો પર પોતાનાં સુચિતિત મંતવ્યો, અભ્યાસો, આકલનો રજૂ કર્યાં હતાં. આ બેઠકમાં વક્તાઓનાં પ્રવચનો રજૂ કરવાને બદલે આ બેઠકના સંયોજક શ્રી વિદ્યુત જોશીએ ચર્ચા અને વિચારવિમર્શ દ્વારા ‘સાંપ્રત અને સમાજ’ વિષયને ખોલ્યો હતો. બેઠકની ચર્ચા અને રજૂઆત તથા સંકલન એવાં પ્રભાવક રહ્યાં હતાં કે સૌને એક ઉત્તમ બૌદ્ધિક આયામ પ્રાપ્ત થયાનો અહેસાસ થયો હતો. વિષયપસંદગી તથા રજૂઆતની નવીનતાને કારણે આ બેઠકથી જાણે અસ્મિતાપર્વનો નવોન્મેષ પ્રગટ થયો અનુભવાયો હતો. ચર્ચા દરમિયાન સમાજની સાંપ્રત પરિસ્થિતિનો ખયાલ, તેની સમસ્યાઓ વગેરે રજૂ થયાં, સાથે આધુનિક સમાજનાં મૂલ્યો જેવાં કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતાનો પુનરુચ્ચાર થયો.

આ જ દિવસે બપોરે ૩.૩૦ વાગે સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૪માં ‘મારો સ્વર : મારી દિશા’ વિષય અંતર્ગત સર્વશ્રી હિમાલી વ્યાસ-નાયક, ઓસમાણ મીર તથા ચિંતન ઉપાધ્યાએ અનુક્રમે ‘ફિલ્મસંગીત અને સંગીતકાવ્ય’, ‘સૂફી સંગીત અને સંતવાણી’ તથા ‘શાસ્ત્રીય સંગીત (ધ્રુપદ) વિષયોને નિમિત્ત બનાવી પોતાની કેફિયત અને ગાયકી રજૂ કરી. બેઠકનું સંયોજન જાણીતા રેડિયોજોકી શ્રી ધ્વનિત ઠાકરે કર્યું હતું. આ બેઠકમાં પણ પ્રવચન-પરિસંવાદના બદલે પ્રશ્નોત્તરી-સંવાદના સ્વરૂપે સંયોજકે બેઠકનો દોર સંભાળ્યો. કમશ: વારાફરતી દરેક કલાકારને વાત કરવા, છંછેડવા, ગાવા કે કલ્પનોત્પ ઉક્રયન કરવા સતત તેઓ પ્રેરતા રહ્યા. પ્રત્યેક કલાકારના ઉત્તમાંશને પ્રગટાવવાની સંયોજકની કોશિશ રહી અને કલાકારો ખીલ્યા, ખૂલ્યા અને પ્રસન્નતાથી રજૂ થયા. લાંબા ગાળા સુધી સ્મરણમાં રહે તેવું ગાનદશ્ય ભજવાયું. શ્રી હરિશ્ચંદભાઈએ બેઠકના અંતે સાચું જ કહ્યું કે સવારની બેઠકમાં બૌદ્ધિક રીતે સંતૃપ્ત થયા, બપોરની બેઠકમાં હૃદયથી પરિપ્લાવિત થયા.

તા. ૩ એપ્રિલના રોજ સવારે સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૫માં ‘નાટ્યરંગ’ અંતર્ગત સંયોજક શ્રી વિનોદ જોશીએ સંક્ષિપ્ત અને સુંદર નાટ્યમીમાંસા કરીને શ્રોતાઓને ઉચિત રીતે નાટ્યપરિચય / નાટ્યચર્ચા ઝીલવા માટે અભિમુખ કર્યાં હતા. અહીં સર્વશ્રી રંજના હરીશ, નવનીત ચૌહાણ અને સતીશ વ્યાસ દ્વારા અનુક્રમે શેક્સપિયર કૃત ‘હેમ્લેટ’ (ટ્રેજેડી), ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર કૃત ‘અંધેરી નગરી’ (કોમેડી) અને ચુનીલાલ મડિયા કૃત ‘રામલો રોબિનહૂડ’ (સેટાયર)નો આસ્વાદ/પરિચય કરાવાયો હતો.

આ જ દિવસે બપોરે ૪.૦૦ વાગે ‘કાવ્યાયન’ અંતર્ગત કવયિત્રી શ્રી છાયા ત્રિવેદીના સંયોજનમાં નીચેની કવયિત્રીઓએ સ્વરચિત રચનાઓનું પઠન કર્યું હતું. સર્વશ્રી યામિની વ્યાસ, પારુલ ખખ્ખર, સંધ્યા ભટ્ટ, દિના શાહ, ગાયત્રી ભટ્ટ અને નેહા પુરોહિત. ગીત, ગઝલ, છાંદસ, અછાંદસ – બધા પ્રકારની રચનાઓ રજૂ થઈ હતી. પ્રત્યેક

કવયિત્રીને દાદ મળી હતી. કેળવાયેલા કંઠે રજૂ થયેલ કાવ્યગ્ગાન કે તરન્નુમ શ્રોતાઓને પ્રભાવિત કરનારાં રહ્યાં હતાં. નારીસંવેદનની આગવી રજૂઆત સમગ્ર શ્રોતાસમૂહને અભિભૂત કરનારી રહી હતી.

રાત્રિ-કાર્યક્રમો પણ અસ્મિતાપર્વની આગવી વિશેષતા હોય છે. તા. ૩૧ માર્ચથી આરંભી ૩જી એપ્રિલ સુધી રોજ રાત્રે ૮.૩૦ કલાકે આયોજન થયાં. અનુક્રમે શ્રી શિવમણિનું તાલવાદન - પરક્યુશન, સુશ્રી મહુવાશંકરનું નૃત્ય (કથક) (બંનેનાં સ્થળ રામવાડી, તલગાજરડા); પં. એમ. બાલમુરલીકૃષ્ણ (કર્ણાટકી સંગીત) અને પં. અજય ચક્રવર્તી (ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીત) શાસ્ત્રીય કંઠ્યસંગીત જુગલબંદી તથા ઉ. અમજદઅલી ખાં (શાસ્ત્રીય વાદ્યસંગીત-સરોદ) (બંનેનાં સ્થળ ચિત્રકૂટધામ તલગાજરડા) - ગ્રામજનોએ તથા ઉપસ્થિત સાહિત્ય / કલારસિકોએ મન ભરીને આ કાર્યક્રમો માણ્યા હતા.

તા. ૪ એપ્રિલના રોજ શ્રી હનુમાન જયંતીના અવસર પર સવારે ૯.૦૦ કલાકે શ્રી ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા ખાતે આ પવિત્ર દિવસની ઉજવણી સાથે વિવિધ એવોર્ડ અર્પણવિધિ થાય છે. તે અંતર્ગત સવારે ૮થી ૯ સુંદરકાંડ / હનુમાન ચાલીસાનો સંગીતમય પાઠ ઉપસ્થિત સમૂહ દ્વારા કરવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ ગાજ્યાબાદના સાહિત્યકાર શ્રી રાજકૌશિકજીના 'સિર્કવૉ'નું લોકાર્પણ પૂ. બાપુના હસ્તે કરવામાં આવ્યું. શ્રી અનુપમા ભાગવત દ્વારા હનુમાનજી મહારાજને સિતારવાદનથી સંગીતાંજલિ અર્પણ કરવામાં આવી. એવોર્ડ અર્પણવિધિ અંતર્ગત આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં નીચેના કલાકારોને જે તે ક્ષેત્રના એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યા. શ્રી ઝવેરીલાલ મહેતા (કૈલાસ લલિતકલા એવોર્ડ), સર્વશ્રી શિવમણિ (પરક્યુશન), હેલન (નૃત્ય) તથા આશા પારેખ (નૃત્ય), ઉ. અમજદઅલી ખાં (શાસ્ત્રીય વાદ્યસંગીત-સરોદ), પં. એમ. બાલમુરલીકૃષ્ણ (શાસ્ત્રીય કંઠ્યસંગીત-કર્ણાટકી) - સૌને હનુમંત એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યા. નટરાજ એવોર્ડ નીચેના કલાકારોને અર્પણ થયા. સર્વશ્રી ઘનશ્યામ નાયક (રંગલો) (ગુજરાતી લોકનાટ્ય - ભવાઈ), ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી (ગુજરાતી રંગભૂમિ), અંજન શ્રીવાસ્તવ (વાગલે) (ભારતીય ટેલિવિઝન શ્રેણી), જિતેન્દ્ર (ભારતીય ફિલ્મ). એવોર્ડ અર્પણવિધિમાં પૂ. બાપુએ ઉપસ્થિત સાહિત્યકારો તથા અન્ય મહાનુભાવોને સામેલ કર્યાં હતા. ત્યારબાદ પૂ. બાપુએ આજના પ્રસંગવિશેષ નિમિત્તે ભાવિકો તથા ઉપસ્થિત મહાનુભાવો સમક્ષ પ્રેરક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. બધા જ ઉપસ્થિત કલાધરોની વિશેષતાઓ ઉલ્લેખી અને બિરદાવી. અભિનયસમ્રાટ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીનું સ્મરણ કર્યું. સમગ્ર પ્રવચન દરમિયાન ફિલ્મી ગીતો, ધૂનો, ગઝલના શેર, પોતાની મસ્તી અને ધૂન-કીર્તન સાથે ભાવિકોને બે કલાક જેટલા સમય માટે રસતરબોળ કર્યાં હતા.

આમ અનેક રીતે અસ્મિતાપર્વ-૧૮ યાદગાર બની રહે તેવો ઉપક્રમ રચાયો હતો.

શિલ્પનું શીર્ષક : કલિંગ ખાતે અશોક રાજા
 શિલ્પકાર : મીરા મુખરજી (જ. ૧૯૨૩, કલકત્તા - મૃ. ૧૯૯૮)
 માધ્યમ : બ્રોન્ઝ (કાંસુ) વર્ષ : ૧૯૭૨
 સંગ્રહ : હોટેલ મૌર્ય શેરેટોન, નવી દિલ્હી

ભારતના પ્રમુખ શિલ્પકારોમાં સદ્ગત મીરા મુખરજીનું નામ પ્રેમ-આદર સાથે લેવામાં આવે છે. એમના વ્યક્તિત્વની સાદગી, એણની કળાની અતિસાધારણ જણાતી આભા અને એક સમાન ધરાતલ પર જીવાતી કળા-જીવન પ્રત્યેની એમની નરવી નિસહત સર્વ કળારસિકોને મન મોંઘી મિરાત છે. આજે ભલે મીરાબહેન સદેહે આપણી વચ્ચે નથી પણ એમની કળા અને એમનું જીવન આપણી સામે છે.

મીરાબહેને કલકત્તામાં, દિલ્હીમાં અને જર્મનીમાં ચિત્રકળા અને શિલ્પકળાનું પ્રશિક્ષણ મેળવેલું. જોકે આગળ જતાં એમણે શિલ્પસર્જની/મૂર્તિ બનાવવાની લોકપદ્ધતિઓનો પણ વિગતે અભ્યાસ કરેલો. લોકકળાના પરિશીલને કળાસર્જન પ્રત્યેની એમની દષ્ટિ આજીવન લોકાભિમુખ બની રહેલી. એમના શિલ્પોમાં લોકશૈલીની સાદગી છે, પ્રશિષ્ટ કહેવાય એવું સૌષ્ઠવ છે તો બાઉલ ભજનીકીની આરત છે. મૂળે તો એમણે જીવાતા જીવનના સામાન્ય પરિવેશમાંથી કળા માટે વિષયો પસંદ કર્યાં. એમાં માછીમારો હોય, રાહ જોતી ગ્રામિણ સ્ત્રીઓ હોય, હોડી કે બંગાળના બાઉલો ભજનીકો પણ હોય. સ્થૂળ અને સુક્ષ્મ વચ્ચેની નરવી ને હળવી એમની આવનજાવન રહેતી. ક્યારેક એમણે ઐતિહાસિક પાત્રોને લઈને પણ શિલ્પો રચ્યાં છે.

આવરણમાં મૂકવામાં આવેલો ફોટોગ્રાફ ઐતિહાસિક પાત્ર રાજા અશોકના શિલ્પનો છે. શિલ્પ વિશે વાત કરતાં મીરાબહેન કહે છે : ‘મને એકાએક આવો વિષય નહોતો જડી આવ્યો. મનોમન નક્કી કરેલું કે આ એક એવું શિલ્પ બનાવવું છે કે જે માત્ર વિશાળ જ નહીં હોય પણ એક મહાન વિચારને પણ વ્યક્ત કરતું હોય.

એક શક્તિશાળી માણસની મેં કલ્પના કરેલી. એક હિરો. પણ માત્ર હિરો નહીં. તમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે આ અગિયાર-બાર ફિટ ઊંચું જે શિલ્પ છે એનું રેખાંકન તો સિગારેટના ખાલી ખોખા પર કરેલું. જોકે આ નાનકડા રેખાંકનમાં પણ મારો હિરો હું ઓળખી શકેલી. યુદ્ધના વિજયી અશોક સિવાય એ બીજો કોણ હોઈ શકે ? વિજય પતાકાની પડછે એ વિનાશને જોઈ શકેલો. કલિંગના યુદ્ધ મેદાનમાં એણે પરિવર્તન લાધેલું...’

સમગ્રતયા આ શિલ્પમાં અશોક રાજાનો ઊંચો-કસાયેલો માનવ દેહ છે. જોકે ઘડ અને માથા વચ્ચે ભેદ છે. ઘડ જોતાં આદિમ-ઉર્જાનો અનુભવ થાય છે. તો ચહેરાનું મુખારવિંદ વિચારમગ્ન ભાસે છે. એમાં કરુણતા અને કુમાશ છે. બંને આંખોની બે ભિન્ન દિશાઓમાં તાકડી કીકીઓમાં વિગત/અનાગતના ઓછાયા કળી શકાય છે. અંગો શિથિલ છે, હથિયારની નિસ્તેજના પણ ચાડી ખાય છે. જોકે હજીયે ગાત્રોમાં શક્તિનો સંચાર છે. કાંસાના મજબુત માધ્યમમાં શૌર્ય અને કરુણના અપૂર્વ મિશ્રણનો આસ્વાદ કરી શકાય છે.

18

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા, ગઝલ, હાઈકુ, ગીત

(૨૩૨) સાવ સૂની પળ : કિરીટ ગોસ્વામી, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૬૦, રૂ. ૭૫/- (૨૩૩) ઈર્શાદ મારી મનપસંદ ગઝલો : ચીનુ મોદી, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૨૪, રૂ. ૩૦૦/- (૨૩૪) નામ તારું રુદ્રાક્ષ પર : મધુમતી મહેતા, ૨૦૧૩, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૬, રૂ. ૨૭૫/- (૨૩૫) એ ક્ષણો ગઝલની છે : ભગવતકુમાર શર્મા, ૨૦૧૩, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૮૦, રૂ. ૧૨૫/-

નાટક

(૨૦૨) લીલા : (બકુલ ત્રિપાઠી), સંપા. હસિત મહેતા, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૮૦/- (૨૦૩) સુયોધન (બે અંકી) : હસમુખ બારાડી, ૨૦૧૪, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૮૦ -

એપ્રિલ માસ આમ તો વિશ્વઝંઘાણી આપતો મહિનો છે પરંતુ કુદરતે આ મહિનામાં વરસાદ મોકલ્યો એટલું જ નહિ પણ મોટા કરા પણ પડ્યા. એક બાજુ પરીક્ષાની મોસમ અને બીજી બાજુ રજા માણવાની વૃત્તિ વચ્ચે સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનો દોર પણ ચાલતો રહ્યો. એટલે શબ્દની સફર સતત ગતિશીલ રહે છે નવોદિત પ્રતિભા સર્જનક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત હોય અને વરિષ્ઠ સાહિત્યકારો અધ્યયનમાં રત હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર તથા દર્શક ફાઉન્ડેશન દ્વારા આયોજિત તા. ૭ એપ્રિલ, ૨૦૧૫ના રોજ યોજાયેલા ‘ગ્રંથવિમર્શ’ કાર્યક્રમ હેઠળ ‘છબિ ભીતરની’ વિશે રમેશ દવેએ અશ્વિનભાઈ મહેતાની લેખન શૈલી, નિબંધ અને ચરિત્રલેખોની વિશિષ્ટતા તથા તેમના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કર્યું હતું. ‘વિભાજનની વ્યથા’ (લે. શરીફા વીજળીવાળા) વિશે પ્રકાશભાઈ શાહે ઐતિહાસિક, સામાજિક અને રાજકીય ઘટનાના સંદર્ભમાં પોતાના મુદ્દા મૂકી, આ સંદર્ભમાં લખાયેલ નવલકથાઓ વિશે વાત કરી હતી. ‘સલામ મંજુ ઝવેરી’ (સંકલન : ગીતા નાયક) વિશે કિરીટ દૂધાતે પુસ્તકના વિશિષ્ટ લેખો અંગે રસપ્રદ આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. હાજર રહેલા શ્રોતાઓએ ત્રણેય પુસ્તકો અંગે પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે ચંદ્રકાન્ત શેઠ પ્રેરિત ‘બાલમિત્ર’ વ્યાખ્યાન અંતર્ગત શ્રી વિરંચિ ત્રિવેદીએ ‘સાંપ્રત બાળકવિતામાં સર્જકતા’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન વખતે અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી ‘પ્રાસન્નેય’ અને અતિથિવિશેષ તરીકે ડૉ. રશીદ મીર ઉપસ્થિત હતા.

તા. ૧૬-૪-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી નયના મહેતાએ પાક્ષિકીમાં ‘ગોયણી’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

૨૧મી એપ્રિલના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને માતૃભાષાના સંવર્ધન કેન્દ્ર તથા ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય વિભાગ, મ. દે. મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ’ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુ પરીખની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો જેમાં પ્રાસંગિક વક્તવ્ય શ્રી કનુભાઈ નાયકે આપ્યું હતું.

‘આપણો કવિતાવારસો’ અંતર્ગત આ માસના અંતિમ દિવસે વડોદરા યુનિવર્સિટીના અરવિંદ હોલમાં આપણી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ ગઝલકાર ખલીલ ધનતેજવીએ પોતાનાં કાવ્યોનો પાઠ કર્યો. ગઝલક્ષેત્રે એમનું નોખું પ્રદાન છે અને એમનો

કાવ્યપાઠ ભાવકોને ભીંજવી દે છે તેની પ્રતીતિ આ કાર્યક્રમમાં થઈ. નીતિન વડગામા રાજકોટ રહે પણ ગુજરાતનાં વિવિધ શહેરોમાં આ કાર્યક્રમ કરીને પરિષદનો પ્રચાર-પ્રસાર કરી રહ્યા છે તે એક આનંદની ઘટના છે.

વાર્તા રે વાર્તા

૩૦મી માર્ચ ૨૦૧૪, વીતતી વસંતની સાક્ષીએ, એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત શરૂ થયેલી વાર્તાલેખન ગોઠડીમાં બહેનોમાં ધરબાયેલી છૂપી લેખનશક્તિને બહાર લાવવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આયોજિત આ અભિયાનના પ્રતિસાદ રૂપે ૩૦ એપ્રિલ સુધીમાં વાર્તા લખી મોકલવાનું આહ્વાન ઘણી બહેનોએ હોંશભેર ઉપાડી લીધું અને થોકબંધ વાર્તાઓ પારુલબહેન પાસે જઈને ઊભી રહી... લો, અમને ચકાસો. વાર્તાના રૂપમાં આવેલા મનના તરંગોના વેરવિખેર ટુકડાઓ મુશ્કેલીથી ચકાસ્યા પછી એમાંથી ‘આશાસ્પદ’ નામો શોધીને એમને બોલાવવામાં આવ્યા ૧૮મી મેએ. ગ્રીષ્મની લૂમાં ઠંડા પાણીની શિકરો જેવો પસંદગી પામ્યાનો આહ્વાદક સંદેશો મેળવીને લગભગ ચાલીસ બહેનો આવી, પરિષદના ગુરુકુળ જેવા પરિવેશમાં પાંચ અલગ અલગ માર્ગદર્શકો પાસે વહેંચાઈને પોતાની વાર્તાઓ વાંચી અને દરેક માટે શરૂઆત થઈ નવી દિશાઓ ઊઘડવાની.

અને પછી તો આવ્યો આવવા-જવાનો આનંદનો અવસર. તા. ૨૦થી ૨૨ જૂન, ૨૦૧૪ દરમિયાન યોજાયેલ આ ત્રિદિવસીય વાર્તાશિબિરમાં કુલ ૨૮ બહેનો ઉપસ્થિત રહી હતી. આશ્રમના શ્રી ચંદ્રકાન્ત વ્યાસના ખુશનુમા સ્વભાવ અને એમણે આપેલી મોકળાશમાં બહેનોની કલમની ચાંચમાંથી વાર્તાઓ ટપકી, ટહુકી અને પછી ગુરુવાણીથી મંજાઈને મહેકી પણ. આ અભિયાન સાથે શરૂઆતથી જ સંકળાયેલા જાણીતા વાર્તાકારો શ્રી રમેશભાઈ દવે, શ્રી કિરીટ દૂધાત અને બિંદુબહેન ભટ્ટે ભરપૂર માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું. લેખન-વાંચન-ચર્ચા કરતાં કરતાં વાર્તાલેખન વિશેની યોગ્ય માહિતી મળતી ગઈ. પવિત્ર રાજસોભાગ આશ્રમ અને ગુરુજનો તરફથી આવતા પ્રોત્સાહનજનક સ્પંદનોના સાંનિધ્યમાં પારુલબહેન દેસાઈ અને પ્રજ્ઞાબહેન પટેલ બધાંની સખીઓ બનીને આંગળી પકડીને દોડાવતાં રહ્યાં.

પરિષદમાં દર મહિને નિયમિત થતી મુલાકાતોમાં પણ માર્ગદર્શનનો એક ક્રમ ચાલુ રહ્યો. શ્રી હર્ષદભાઈ ત્રિવેદીની હાજરી હંમેશાં એમાં વિશિષ્ટ બની રહેતી. વોટ્સઅપના કબૂતર દ્વારા સમય અને દિવસ દર્શાવતો સંદેશ મળ્યા પછી દરેક જણ ઉત્સાહથી ત્યાં પીરસવાની સામગ્રી લઈને જ આવે. લગભગ પાંચ-છ વાર્તાઓ વંચાય, હાજર દરેક બહેનોએ પોતાનો ‘સકારણ’ પ્રતિભાવ આપવાનો. એને લીધે બહેનો વાર્તાને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને નીર અને ક્ષીર વચ્ચેનો ભેદ પારખતાં શીખી. છેલ્લે માર્ગદર્શકો ઘણી વાર લખનારને પણ અભિભૂત ન હોય એવી ઝીણી ઝીણી બાબતો તરફ ધ્યાન

દોરે. બીમારીની ખબર પડ્યા પછી એ વાર્તાને તાજમાજ, તંદુરસ્ત કરવાની જવાબદારી જે તે સર્જનહારની.

આ રીતે હળવે હળવે ટિપાઈ ટિપાઈને ઘડતર થતું રહ્યું. અને પછી ? બહેનોના જીવનની દિશા જ બદલાઈ ગઈ. ટી. વી. સિરિયલો જોઈને પસાર થતા સમયનો સદ્ઉપયોગ સારી વાર્તાઓ વાંચવામાં થવા માંડ્યો. ‘કલમ’ શબ્દનો નવો અર્થ સાંભળ્યો, ‘ક થી કલ્પના કરો, લ થી એ કલ્પનાને લાડ લડાવો, લાલનપાલન કરો અને મ થી મઠારો. જોકે વાર્તાઓ લખવા માંડી પછી પારુલબહેને મ થી એક બીજો અર્થ પણ શિખવાડ્યો – આળસ અને ડર છોડો અને મોકલી આપો. આંખોમાં આશા અને પાંખોમાં આત્મવિશ્વાસ ભરીને તમારી ક્ષિતિજો વિસ્તારો, વિશ્વ આપોઆપ વિસ્તરી જશે. એના પરિણામ રૂપે લગભગ છેલ્લા પાંચ-છ મહિનાઓમાં જ આ બહેનોનાં નામ ‘અખંડઆનંદ’, ‘કુમાર’, ‘મારી સહેલી’, ‘મમતા’, ‘નવનીત સમર્પણ’ જેવાં સામયિકોમાં લેખિકાઓ તરીકે ચમકવા માંડ્યાં છે. ઘણા વર્ણી ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી અક્ષરનાદ, કોમ કે પ્રતિલિપિ સ્પર્ધાઓમાં પણ ચમક્યા.

તા. ૩૦-૩-૨૦૧૫ની ગોષ્ઠિ પછી અમને જણાવવામાં આવ્યું કે અમારી આ ગુરુજનો સાથેની સહયાત્રા એ દિવસે પૂરી થઈ. એમના કહેવા પ્રમાણે ‘નદી પાર કર્યા પછી હોડી શું કામ ઉપાડવી ?’ પણ અમે જાણીએ છીએ કે હજી તો અમે નાનકડું પુકુર ઓળંગ્યું છે. નદીઓનાં વહેણ અને મહાસાગરનાં મોજાં સુધી ક્યાં પહોંચ્યા જ છીએ ? સ્વપ્નોની હોડી અને પ્રયત્નોનાં હલેસાં તો લઈ જઈશું, પણ દીવાદાંડી બનીને અમને માર્ગદર્શન આપતા રહેજો. કદાચ નીચે નજર નાંખીને હરખંતા શ્રી એની સરૈયાના આશીર્વાદનાં અમીઠાંટણાં તો સાથે હશે જ.

આશા છે કે પરિષદના આ અભિયાન દ્વારા બધાં જે પામ્યાં છે એને ઉજાગર કરે.

– ગિરિમા ધારેખાન

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી

તા. ૭-૫-૨૦૧૫ અને ૨૧-૫-૨૦૧૫ના ગુરુવારના રોજ પાક્ષિકીમાં વાર્તાનું પઠન થશે. સાંજે ૬.૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૬, ૧૩, ૨૦-૫-૨૦૧૫ના રોજ બુધસભા અને તા. ૨૭-૫-૨૦૧૫ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭.૦૦ કલાકે.

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો-લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૫-૨૦૧૫ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું – પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ‘શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન હસિતકાન્ત બૂચ.’ નિધિ અંતર્ગત લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૦૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૫-૨૦૧૫ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું – પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

સાહિત્યવૃત્ત

સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમ (સુજોસાફો)ને ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ થયાં તેનો ૨૪મ મહોત્સવ માતૃભાષા અભિયાન તથા ગુજરાત સાહિત્યના સહયોગથી તા. ૨૧-૩-૨૦૧૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજાયો હતો. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે સુજોસાફોનો પરિચય આપ્યો હતો.

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત સિરામિક આર્ટનાં નિષ્ણાત શ્રી જ્યોત્સ્નાબહેન ભટ્ટે ‘મારી કલાયાત્રા’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

આગમપ્રભાકર મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી ચંદ્રક તા. ૧લી માર્ચ ૨૦૧૫ના રોજ પ્રાકૃત સાહિત્યના વિદ્વાન ડૉ. રમણીકભાઈ શાહને ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ અર્પણ કર્યો હતો.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના વિશ્વકોશ લલિતકલાના ઉપક્રમે કવિ શ્રી વિનોદ જોશીનું કાવ્યપઠન અને ગીતપ્રસ્તુતિ શ્રી અમર ભટ્ટ અને સાથી કલાકારોએ તા. ૨૧-૩-૨૦૧૫ના રોજ કરી હતી.

સ્વામી વિવેકાનંદ વિદ્યાભારતી ટ્રસ્ટ : રૂપાયતન : અમરેલીમાં તા. ૧૫ ફેબ્રુ.થી ૨૧ ફેબ્રુઆરી સુધી 'માતૃભાષા ગૌરવસપ્તાહ'ની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી. જેમાં વિવિધ શૈક્ષણિક અને સહૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

લેખિકામંચ, સુરત-પ્રતિવિપી.કોમના ઉપક્રમે તા. ૨૮-૩-૨૦૧૫ના રોજ સુરતમાં શ્રી મણિલાલ હ. પટેલના અધ્યક્ષપદે વાર્તાશિબિર અને શ્રી જગદીશ ગુર્જરના અધ્યક્ષપદે વાર્તાસ્પર્ધાના વિજેતાઓના પુરસ્કાર-વિતરણનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

ઓમ કોમ્યુનિકેશન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાહિત્યકાર, કવિ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક 'દ્વિરેફ'ના ૧૨૯મા જન્મદિન નિમિત્તે, રા. વિ. પાઠકના સાહિત્યસર્જન અને વિવેચન વિશે તા. ૮-૪-૨૦૧૫ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે, ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા સાહિત્યકાર કવિ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર 'સુન્દરમ્'ના ૧૦૮મા જન્મદિન નિમિત્તે "સુન્દરમ્ : 'ધ્રુવપદ'ના સાધક કવિ" વિશેનો કાર્યક્રમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજાયો હતો. જેમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે સુન્દરમ્ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાતી ભાષામાં ઈ-બુક

ગુજરાતના મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી 'એકત્ર' સંસ્થા દ્વારા એક જાહેર સંપર્ક-સંવાદ કાર્યક્રમ શનિવાર, એપ્રિલ ૧૧, ૨૦૧૫ના રોજ સાંજે પાંચ વાગ્યે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે યોજાયો હતો. અતુલ રાવળે ગુજરાતીમાં ઈ-બુક, સ્પેલચેકર, OCRની મદદથી જૂની હસ્તપ્રતો પરથી ઈ-બુક તૈયાર કરવા અંગે એકત્ર સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ વિશે માહિતી આપી હતી. 'સંચયન' સામયિકમાં લેવાતા લેખો અને તેની વિવિધતા અંગે રમણ સોનીએ વાત કરી હતી. રઘુવીર ચૌધરીએ આ ક્ષેત્રે થઈ રહેલા પરિવર્તનોની લાક્ષણિકતા જણાવી હતી. જ્યારે પ્રકાશ ન. શાહે પોતે કરી રહેલા સંપાદનોમાં વીજાણુ તકનીકની ઉપયોગિતા સમજાવી હતી. રાજેન્દ્ર ખીમાણી, રાજેન્દ્ર પટેલ, કિરીટ દૂધાત, ડંકેશ ઓઝા, અપૂર્વ આશર, અરુણા જાડેજા, સંજય ચૌધરી, રમેશ દવે, રત્નરાજ શેઠ વગેરે લેખકો-નિષ્ણાતોએ લેખનસામગ્રી તૈયાર કરી, ઈ-બુક તૈયાર કરતી વખતે લેવી પડતી કાળજી જણાવી, આ તકનીકના ઉપયોગના સંદર્ભમાં પોતાના અનુભવો તથા પ્રતિભાવ જણાવ્યા હતા.

મહેરબાન તંત્રીશ્રી,

કોઈ પણ કાર્યક્રમનો અહેવાલ, એ કાર્યક્રમ ચૂકી ગયેલાઓને ઉત્કંઠાપૂર્વક વાંચવાની ઈતેજારી રહેતી હોય છે. ક્યારેક તે સંતોષાય છે, ક્યારેક નિરાશા સાંપડતી હોય છે. આવો અહેવાલ કેટલો લાંબો હોઈ શકે તે વિશે કોઈ ધારાધોરણ નિયત થયેલાં નથી. આવા તબક્કે લખનાર અને છાપનાર બંનેનો વિવેક કામે લાગતો હોય છે.

‘પરબ’માં ગ્રંથસમીક્ષાનાં પુસ્તકો સમીક્ષકને સોંપ્યા પછી મેળવેલા લેખો એકાદ વર્ષે છપાતા હોય છે. અન્ય કૃતિઓ વિશે અનુભવીઓ કહી શકે. આવી સ્થિતિ હોય, તંત્રી પર આટલું ભારણ હોય, પાનાંની મર્યાદા હોય, તેવા સમયમાં પરિષદના જ્ઞાનસત્રનો અહેવાલ પૂરાં ૧૪ પાનાંનો, વર્ષના પ્રારંભના અંકમાં, છપાયો તે જોઈને આશ્ચર્યમિશ્રિત આઘાતની લાગણી અનુભવી ! લટકામાં વહીવટીમંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ‘આપણી વાત’માં આ જ્ઞાનસત્ર માટે લગભગ એક પાનું લીધું છે. એટલે કુલ ૧૫ પાનાં થયાં !

હવે ઉપલબ્ધિની વાત. જે ભાવક ઈંદોર જઈ શક્યો નથી તેને સ્વાભાવિકપણે જ જાણવું હોય કે ત્યાં ખાસ શું બન્યું. અભિપ્રાય જુદો હોઈ શકે. પ્રાસંગિક પ્રવચન હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ કરશે એવું કાર્યક્રમમાં છપાયું હતું. પરંતુ તેઓ હાજર ન હતા અને તે વિશે ત્યાં કોઈ પણ જાતનો ઉલ્લેખ પણ થયો ન હતો ! એ જ રીતે સરવૈયાની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે જ્યાં માધવ રામાનુજે ફરજ બજાવવાની હતી ત્યાં તાત્કાલિક ધોરણે વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાતને કામ સોંપવામાં આવ્યું જે તેમણે સારી રીતે નિભાવ્યું.

સાહિત્યના વિવિધ પ્રવાહોના સરવૈયામાંથી ખાસ કંઈ સંતોષકારક કે નવતર જાણવાનું બન્યું નહિ. બજાર નેપથ્ય પર હાવી થઈ ગયાની વાત વક્તા પ્રવીણ પંડ્યાએ કરી અને બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો કેવી રેઢિયાળ રીતે મુકાઈ રહ્યાં છે તેની નિસબતપૂર્ણ ચિંતા વક્તા મીનાક્ષી ચંદારાણાએ કરી. ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈનું કહેવું હતું કે હવે આપણને કોઈ નવા ધારાવાહિક નવલકથાકારો પ્રાપ્ત થતા નથી. ચરિત્રસાહિત્યના સમીક્ષક પ્રશાંત પટેલે મણિલાલ હ. પટેલની વાત કરતી વખતે અન્ય કોઈ ચરિત્રલેખક વિશે બિનજરૂરી એવાં અનુચિત વિધાનો કર્યાં ત્યારે હોલમાં સોપો પડી ગયો હતો ! કવિતાસ્વરૂપના સમીક્ષક સુધાબહેન ચૌહાણે નિરંજન ભગતની કવિતાની ગુણવત્તા વિશે હિંમતપૂર્વકનાં વિધાનો કર્યાં હતાં. જોકે, ગુજરાતીના નવા અધ્યાપકોની ઉચ્ચાર-અશુદ્ધિ જાગ્રતજનોમાં ચિંતાનો વિષય બની હતી. ગુજરાતના સાચુકલા ગાંધીજન યુનીકાકાના અવસાનના સમાચાર સમયસર મળવા છતાં, કાર્યવાહકોની નિષ્ક્રિયતા પછી શોકાંજલિનું શ્રેય હસિત મહેતાએ પોતાની બેઠકમાં બે મિનિટ મૌન પળાવીને મેળવ્યું.

ઈંદોરનો ગુજરાતી સમાજ સમૃદ્ધ છે. શિક્ષણમાં ગુજરાતીઓને ફીમાં ૫૦% જેટલી રાહત અને પ્રવેશમાં અગ્રિમતા આપે છે એ વાત ગૌરવરૂપ હતી. પ્રાથમિકથી ઉચ્ચશિક્ષણ સુધીની સંસ્થાઓના ચારેક કેમ્પસ અને મહેમાનો માટે ‘ગુજરાતી સમાજ’ની વ્યવસ્થા સદાય યાદ રહેશે. અલબત્ત, ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે તેમનાં આનંદ અને ઉલ્લાસ સીમિત જણાયાં. સ્થાનિકોની હાજરી અને ઉત્સાહ મંદ જણાયાં. સ્વાગત સમિતિએ પ્રગટ કરેલી સ્મરણિકાના મુખપૃષ્ઠ પરના ફોટામાં ત્રણેક સ્થળે ભળતાં નામો હતાં.

પરિષદે પણ આયોજનમાં જુગજૂની પરંપરાઓ છોડીને, ભાવકોની લાગણીઓને સમજીને, કાર્યક્રમોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત તાતી છે. આ અંગેનાં સૂચનો મેં અલગથી મોકલ્યાં છે.

ડંકેશ ઓઝા

18

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૯૫) વિશ્વના વિજ્ઞાનીઓ ૧થી ૮ : રજની વ્યાસ, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, દરેક ભાગનાં પાનાં ૩૨, દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૧૦૦/- (૧૯૬) પન્નાલાલ પટેલની વીણેલી નવલિકાઓનો આસ્વાદ : સંપા. જિજ્ઞેશ ઠક્કર, નીતિન રાઠોડ, ૨૦૧૩, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૧૦૮, રૂ. ૧૦૦/- (૧૯૭) વિદેશ મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ : જગદીશ દવે, ૨૦૧૩, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૨૦૦/- (૧૯૮) અનુઘટન : પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૮૦, રૂ. ૧૯૦/- (૧૯૯) સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા (સંપૂર્ણ) : મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, ૨૦૧૪, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૮૧, રૂ. ૨૫૦/- (૨૦૦) અમદાવાદની અસ્મિતા : માણેકભાઈ પટેલ, ૨૦૧૧, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પૃ. ૨+૫૭, રૂ. ૧૫/- (૨૦૧) ગિરિધરો અને પિચ્છરોની વચ્ચે : રમણ સોની, ૨૦૧૩, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૯૬, રૂ. ૨૪૦/-

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૨૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- અર્જુનસિંહ રાઉલજી : ૪૨, કૃષ્ણશાંતિ સોસાયટી, મુજમહુડા, અકોટા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્રપાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- જિતેન્દ્ર પટેલ : એ/૧૨, જલારામ એપાર્ટમેન્ટ, સ્વામિનારાયણ મંદિર પાસે, ઠક્કરબાપા એપ્રોચ, બાપુનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦
- ડંકેશ ઓઝા : સ્વાગતસિટી, ચાંદખેડા-અડાલજ રોડ, મુ. અડાલજ, જિ. ગાંધીનગર-૩૮૨૪૨૧
- ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- નીતિન વડગામા : 'તાંદુલ', ૨, સ્વાતિ સોસાયટી, કોલેજ પાછળ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- નીલમ દોશી : બિરલા કોલોની, એક્કિલ બંગલો, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૬
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પલેક્સ રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ્સ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ, અમદાવાદ-૩૮૨૧૫૦
- બાબુ દાવલપુરા : C/o. અનિલ પટેલ 'સાજ', અભિષેક ફ્લેટ સામે, ગોકુલવાડી, ડૉ. કુરિયન એન્ડલેવ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧
- ભાવેશ ભટ્ટ : એચ/૫૦૩, સ્વામિનારાયણ કેસલ-૧, અર્જુન આશ્રમ પાસે, ગ્રીનસિટી રોડ, નિર્ણયનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧
- યોગેન્દ્ર વ્યાસ : ૩૪૭, સરસ્વતીનગર, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રજનીકાન્ત સોની : ૧૭, વનવિહાર સોસાયટી, વ્યાયામશાળા પાસે, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧ (કચ્છ)
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
- રમણીક સોમેશ્વર : સી/૨, સંસ્કૃત એપાર્ટમેન્ટ, સી. એચ. વિદ્યાલય સામે, પારસ બંગલા પાછળ, ગોત્રી, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
- રાજેશ પંડ્યા : એ/૫, ઋતુરાજ નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમારોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- વિનોદ જે. જાડા : રિસર્ચ ફેલો, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- સંધ્યા ભટ્ટ : સ્નેહલ, પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધીરોડ, બારડોલી-૩૯૪૬૦૨, જિ. સુરત

સાહિત્યરુચિને તાજગી બક્ષતાં પુસ્તકો

ગીત-ગઝલ અને કાવ્યસંગ્રહો		
એક અષાઢે	ડૉ. મયંક પટેલ	100
આપણી તો પંખીની જાત	ભાનુપ્રસાદ પુરાણી	120
દરિયો	સ્વાતિ મહેતા	130
ડુંઈનો કરુણપ્રશસ્તિઓ		
રાઈનર મારિયા રિલ્કે,અનુ. ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ		100
101 કાવ્યો	ચોહાન વોલ્ફગાંગ ફોનગોએચે,	
	અનુ. ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ	170
આરાધ્યા	ડૉ. દિવ્યાક્ષી શુક્લ	100
યથાર્થ (હાઈકુસંગ્રહ)	ડૉ. દિવ્યાક્ષી શુક્લ	60
લય-વલય	ફરૂક ઘાંચી 'બાબુલ	150
વિવેચનસાહિત્ય/વ્યાકરણ-આસ્વાદ		
સાહિત્ય-સ્વાધ્યાય	સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી,	
	પ્રફુલ્લ રાવલ	200
ગુજરાતી વ્યાકરણ	જિજ્ઞેશ ઠક્કર	120
ગુજરાતી સાહિત્ય મધ્યકાલીન	અનંતરાય રાવળ	200
આધુનિકોત્તર વાર્તાઓમાં નારીની છબી નીતીન રાઠોડ		100
ઓડિયા સાહિત્યદર્શન	સંપા. વર્ષા ઘસ	150
ગીતાંજલિ-ગુંજન	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	220

સંદર્ભ સાહિત્ય

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ		
	રતનમણિરાવ ભીમરાવ	950
અમદાવાદ : ઇતિહાસ અને અનુસંધાન		
	ડૉ. ભારતી શેલત, ડૉ. રસેશ જમીનદાર	850
ગાંધી એક અસંભવ સંભાવના		
	સુધીર ચંદ્ર, અનુ. પદ્મ ભાવસાર, છાયા ત્રિવેદી	140
સાંસ્કૃતિક વડલાની અડીખમ વડવાયું. ઇન્દુ પટેલ		150
શબ્દો ગગને ગાજ્યા	શિવદાન ગઢવી	90
હેતે હાલા ગાઈ	સંપા. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	250
સન્મુખ	શરીફા વીજળીવાળા	240
વિભાજનની વ્યથા	શરીફા વીજળીવાળા	250
કલા-કસબ	નટુ પરીખ	125
સ્ત્રી-સન્માન એક અધિકાર	ડૉ. જયંતી પટેલ	180

પ્રવાસ વિષયક પુસ્તકો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ		
લેહ, લદ્દાખ, કારગિલ, કાશ્મીર		50
સ્થાપત્ય અને શૌર્યની ભૂમિ રાજસ્થાન		115
હિમાલયનાં ચાર ધામ		45
હિમાલયના હિંડોળે		75
પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા (ઈનામી)		130
પૂર્વ યુરોપનો પ્રવાસ		120
મોરેશિયસ અને દુબઈનો પ્રવાસ		70
ટર્કી અને ઇજિપ્ત		120
રાષ્ટ્રીય તીર્થ આંદામાન		70
શ્રીલંકાની સફર		70
ચીન મારી નજરે		100
ઇજિપ્ત ઇસાઇલની ઝાંખી		100
સિક્કિમ અને ભુતાનનો પ્રવાસ		60

કૌશિક પંડ્યા

A Journey to the Land of Gods	350
A Journey to the Glorious Gujarat	350

અન્ય લેખકોનાં પ્રવાસ વિષયક પુસ્તકો

આફ્રિકાનો પ્રવાસનાનાભાઈ ભટ્ટ, સંપા. ભરત ભટ્ટ	120	
મારો એડિનબરાનો પ્રવાસ	પ્રવીણસિંહ ચાવડા	125
અમેરિકા એટલે અમેરિકા	વિનોદ ભટ્ટ	75
ચાલતાં ચાલતાં સિંગાપોર	કલ્પના દેસાઈ	100
યુરોપમાં હરતાંફરતાં (ઈનામી)	પ્રતીક્ષા ધાનકી	180
મહાબળેશ્વર	જયંતી ડી. શાહ	60
નયનરમ્ય નેનીતાલ	જયંતી ડી. શાહ	70
કૈલાસસ્પર્શ	સરોજ પટેલ	90
અમરનાથયાત્રાનાં સંસ્મરણો	હરીશ ત્રિવેદી	115
આંખેદેખ્યું ચીન	બટુક વોરા	80
સલામ સિડની	ભાનુપ્રસાદ પુરાણી	90
કોલંબસને કેડે (ઈનામી)	દુષ્યંત પંડ્યા	100
ઉત્તરાખંડ (ઈનામી)	ચંદ્રસિંહ ઠાકોર	100
ઈલાયઝા ટુ (ઈનામી)	ચંદ્રવદન મહેતા	33
તિબેટના ભીતરમાં	અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી	50

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015

ફોન : 26304259

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં ! ?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

વર્ગમાં જતા અધ્યાપકે કૃતિ કે કર્તાનો કરેલો સ્વાધ્યાય જ્યારે વિવેચનલેખ રૂપે આવે છે ત્યારે તો એ અભ્યાસના અનેકવિધ પાસાને પ્રગટ કરી આપે છે.

- શિમનલાલ ત્રિવેદી

□

શિક્ષકનું કામ બાળકની આંતરિક પ્રતિભાઓને જ બહાર પ્રકટાવવાનું હોય છે. નવી પ્રતિભાઓનું આધાન શક્ય નથી. “જે કાંઈ અંદર છે તેને બહાર પ્રકટાવવું તેનું નામ તો શિક્ષણ છે.” જેનામાં અંદર કોઈ પ્રતિભા જ નથી તેને બ્રહ્મા જેવા સમર્થ શિક્ષક મળે તોપણ તેની મેદતાને દૂર ન કરી શકે.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

□

આપણા આચરણ ઉપરથી આપણા સ્વાધ્યાયનું મહત્ત્વ નક્કી થશે. વિચારો સાથે જીવનનો સંબંધ જોડવાની મને આદત છે. તેને હું બહુ જરૂરી માનું છું. સ્વાધ્યાયથી ઈષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

- વિનોબા

□

જે વિદ્વાને ત્રણ દિવસથી કંઈ વાંચ્યું નથી એની વાતમાંથી સુવાસ આવતી નથી અને આયનામાં એનો ચહેરો દર્શનીય રહેતો નથી !

- ચીની કવિ હુઆંગ શાંકુ

□

જે વિવેચના વ્યક્તિત્વમાં ઊંડાણ અને ઊંચાઈ વધારે તેમ તેમ તેનામાં કદર કરવાની શક્તિ પણ વધારે.

- ગુણવંત શાહ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણી એ જ ને ?

હવે, તુલનાના કસા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડચા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫